

ΤΑ ΛΕΞΙΚΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. «Τὸ πρῶτον βιβλίον ἐκάστου ἔθνους».....	36
2. Τα πρώτα λεξικά	37
3. Λεξικά τού 17ου αι.	38
4. Οι πρώτες γραμματικές	38
5. Λεξικά τού 18ου αι.	38
6. Λεξικά τού 19ου αι.	39
6.1 Το λεξικό τού Κοραή.....	40
6.1.1 Λεξικογραφία και ιδεολογία.....	42
6.2 Το Λεξικό τού Σκαρλάτου Βυζαντίου	42
6.3 Το Λεξικό τού Ζηκίδου.....	45
6.4 Το Λεξικό τού Κουμανούδη	45
6.4.1 Η ιδεολογία των νεολογισμών.....	46
7. Η χρυσή εποχή τής Νεοελληνικής Λεξικογραφίας	48
7.1 Το Ιστορικό Λεξικό τής Ακαδημίας	48
7.2 Το Λεξικό τής Πρωίας	50
7.3 Το Λεξικό τού Δημητράκου	50
7.4 Η δεκαετία του '50: το Λεξικό τού Σταματάκου	52
8. Νεότερα ερμηνευτικά λεξικά.....	53
8.1 Το Λεξικό τής εγκυκλοπαίδειας Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα	53
8.2 Το Νέο Ελληνικό Λεξικό τού Εμμ. Κριαρά.....	53
8.3 Τα Λεξικά Μπαμπινιώτη και το Λεξικό τού Ιδρύματος Τριανταφυλλίδη.....	54
9. Το Λεξικό τού Βοστταντζόγλου.....	54
10. Λεξικά Συνωνύμων	55
10.1 Το Λεξικό τού Βλαστού	55
10.2 Το Λεξικό Συνωνύμων Μπαμπινιώτη	56
10.3 Άλλα λεξικά συνωνύμων	56
11. Λεξικά Επιθέτων	57
12. Ετυμολογικά Λεξικά	57
12.1 Το Ετυμολογικό Λεξικό Μπαμπινιώτη	57
12.2 Το Ετυμολογικό Λεξικό τού Ανδριώτη	57
12.3 Άλλα ετυμολογικά λεξικά	58
12.4 Το Ετυμολογικό Λεξικό Οικωνυμίων	58
13. Ορθογραφικά Λεξικά.....	59
14. Αντίστροφα Λεξικά	59
14.1 Το Αντίστροφο Λεξικό τού Κουρμούλη	59
14.2 Τα νεότερα αντίστροφα λεξικά	60
15. Επιλεγόμενα.....	60
15.1 Ηλεκτρονική Λεξικογραφία	61
15.2 TLG – Ο Ηλεκτρονικός Θησαυρός τής Ελληνικής Γλώσσας	61
15.3 Προοπτικές	62

1. «ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΒΙΒΛΙΟΝ ΕΚΑΣΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ.»

Ο Αδαμάντιος Κοραής διδάσκει ότι «τὸ πρῶτον βιβλίον ἐκάστου ἔθνους εἶναι τῆς γλώσσης του τὸ Λεξικόν, ἦγουν ἡ συνάθροισις καὶ ἔρευνα τῶν συμβόλων μὲ τὰ ὁποῖα ἐκφράζει τὰς ἰδέας του»¹. Ο σοφός Κοραής, επιμένοντας στην ανάγκη συντάξεως ενός λεξικού τής νεοελληνικής γλώσσας, συνέλαβε ήδη στις αρχές τού 19ου αιώνα ότι η επιστήμη τής γλωσσολογίας έναν αιώνα αργότερα δίδαξε διά στόματος Ferdinand de Saussure: κάθε λαός συλλαμβάνει, οργανώνει και εκφράζει τον κόσμο του μέσα από τη γλώσσα του· κάθε γλώσσα είναι και μια άλλη ταξινόμηση τού κόσμου μας². Το πώς λοιπόν κάθε λαός, κάθε ἔθνος –για να χρησιμοποιήσουμε τον ακριβέστερο ὄρο τού Κοραή– ταξινομεί

1. Η περίφημη αυτή ρήση βρίσκεται στα Προλεγόμενα που έχει γράψει ο Αδαμάντιος Κοραής, εκδίδοντας (1812) τους «Βίους» τού Πλουτάρχου. Γράφει ο Κοραής: «δικαίως καὶ ἀπὸ τοῦ νεωτέρου δὲν ἐνθυμοῦμαι τίς [ἔλεγε], ὅτι τὸ πρῶτον βιβλίον ἐκάστου ἔθνους[...]. Για την προέλευση τής ρήσης αυτής ο Κοραής υποσημειώνει «Ὁ περιηγητὴς Βολνέυς (Volney), ἀν δὲν λανθάνωμαι» (αυτ.). Συνεχίζει δε ο Κοραής: «Ἔως δὲν γένη ἡ συνάθροισις αὐτή, τὸ ἔθνος ὅχι μόνον δὲν ἐμπορεῖ ν' ἀποκτήσῃ παιδείαν, ἢ ν' αὐξήσῃ τὴν ὁποῖαν ἔχει, ἀλλὰ καὶ κινδυνεύει νὰ τὴν χάσῃ παντάπασι, διὰ τοῦτο ὅτι περιφέρεται κατὰ πόλεις καὶ χώρας σκορπισμένη καὶ ἀθησαύριστος». Βλ. Συλλογὴ τῶν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιοθήκην καὶ τὰ Πάρεργα Προλεγόμενων, καὶ τινων συγγραμμάτων τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραή, τόμ. Α', Ἐν Παρισίοις 1833, σ. 496.
2. Ο Ferdinand de Saussure (1857-1913), ιδρυτής τής σύγχρονης («μοντέρνας») γλωσσολογίας, θεωρεῖ τὴ γλώσσα, καὶ ἰδιαίτερα τὸ σύστημα τῆς γλώσσας, τὸν λόγο

τον κόσμο, μπορούμε να το αντιληφθούμε από τις λέξεις που έχει πλάσει μέσα στην ιστορική διαδρομή του («διαχρονική θεώρηση») και από αυτές που χρησιμοποιεί σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο τού βίου του («συγχρονική θεώρηση»)· μπορούμε δηλ. να το αντιληφθούμε από το **λεξιλόγιο** κάθε έθνους. Το λεξιλόγιο μιας γλώσσας στις ποικίλες εκφάνσεις και λειτουργίες του, δηλ. στη σημασιολογική του πλευρά, αλλά και σε σχέση με τα λοιπά επίπεδα τής γλώσσας, φωνολογικό, μορφολογικό, συντακτικό (δηλ. σε σχέση με τη γραμματική και τη σύνταξη), μελετά ιδιαίτερος κλάδος τής γλωσσολογίας, η **λεξικολογία**. Εφαρμοσμένη μορφή τής λεξικολογίας, που ασχολείται με τα συγκεκριμένα προβλήματα τής σύνταξης λεξικών, είναι ο (επίσης γλωσσολογικός) κλάδος τής **λεξικογραφίας**³.

Από όσα λέμε φαίνεται ότι η σύνταξη ενός λεξικού είναι έργο επιστημονικό, εξειδικευμένο, γλωσσολογικό (ή ανθρώπων συναφών κλάδων, που έχουν ασχοληθεί σοβαρά και συστηματικά με τη γλώσσα) και ότι κάθε επιστημονική καταγραφή τού λεξιλογίου το οποίο χρησιμοποιεί ένας λαός για να εκφράζεται προφορικά και γραπτά, δηλ. κάθε **λεξικό**, αποτελεί πολύ σημαντική υπόθεση, αφού απεικονίζει την γλώσσα συνιστά συγχρόνως και την πνευματική εικόνα ενός έθνους. Αυτό σημαίνει ότι ο λεξικολογικός πλούτος μιας γλώσσας δεν επιτρέπεται να υποβαθμίζεται από ενδεχόμενες αδυναμίες τού λεξικογράφου να συλλάβει σωστά και να περιγράψει επαρκώς το πολύπλοκο σύστημα των ποικίλων και λεπτών σημασιών και χρήσεων κάθε λέξης, των φραστικών συνδυασμών των λέξεων, των μορφικών (φωνηματικών και μορφολογικών) παραλλαγών τους και πολλών άλλων πληροφοριών (ορθογραφικών, υφολογικών κ.λπ.) που απαιτεί η έγκυρη και επαρκής πληροφόρηση αυτού που χρησιμοποιεί το λεξικό. Ο εθνικός αυτός χαρακτήρας τής λειτουργίας ενός λεξικού οδήγησε πολλές χώρες να αναθέσουν τη σύνταξη μακρόπνοων και φιλόδοξων λεξικών σε επιστημονικούς φορείς, όπως οι Ακαδημίες, λεξικογραφικά κέντρα πανεπιστημίων ή και ad hoc επιτροπές ειδικών. Ωστόσο, και στον τομέα αυτόν η ιδιωτική πρωτοβουλία, συγκεκριμένοι δηλ. επιστήμονες με τους συνεργάτες τους, μπόρεσαν και έδωσαν μεγαλειώδη λεξικά, που φέρουν την προσωπική τους σφραγίδα. Τέτοια είναι λ.χ. το Λεξικό τής αρχαίας Ελληνικής των Άγγλων φιλόλογων Liddell, Scott και Jones, το λεξικό τής Γαλλικής τού L. Robert, το λεξικό τής Αγγλικής τού Webster, το εννοιολογικό λεξικό τής Αγγλικής τού Roget, το λεξικό τής Γερμανικής τού Wahrig κ.ά. Επίσης, διάσημοι εκδοτικοί οίκοι καθιερώθηκαν και έγιναν ευρύτερα γνωστοί μέσα από την έκδοση λεξικών συγχρόνων γλωσσών, που φέρουν το όνομά τους. Τέτοια είναι τα λεξικά τής Οξφόρδης, τού Random House, τού Longman, τού Collins κ.ά. (τής Αγγλικής), το Larousse (τής Γαλλικής), το Duden (τής Γερμανικής) κ.ά.⁴ Οι εκδοτικοί αυτοί οίκοι εκδίδουν συχνά σειρά λεξικών που διαφοροποιούνται από το ειδικό τους αντικείμενο (λεξικό συνωνύμων, κυρίων ονομάτων, δυσκολιών, υφολογικό κ.λπ.).

Στην Ελλάδα η εμφάνιση αξιόλογων λεξικών τής Νέας Ελληνικής είναι σχετικά πρόσφατο γεγονός. Αυτό συμβαίνει κυρίως από την τρίτη δεκαετία τού 20ού αιώνα με την έκδοση τού α' τόμου τού *Ιστορικού Λεξικού τής Νέας Ελληνικής*⁵ (το 1933) από την Ακαδημία Αθηνών με πρωτοβουλία τού ιδρυτή τής Γλωσσολογίας στην Ελλάδα, τού καθηγητή Γεωργίου Ν. Χατζιδάκι. Η καθυστέρηση στην έκδοση αξιόλογων λεξικών τής Νέας Ελληνικής γλώσσας είναι άξια ιδιαίτερης προσοχής, πολύ περισσότερο αφού υπάρχει μακρά παράδοση στην ελληνική λεξικογραφία από Έλληνες λεξικογράφους, οι οποίοι –από την εποχή των αλεξανδρινών γραμματικών– είναι οι πρώτοι που ασχολούνται με τη σύνταξη λεξικών (γενικών λεξικογραφικών έργων ή και ειδικών γλωσσαρίων κατά συγγραφέα, έργο, διάλεκτο κ.λπ.). Ας σημειωθεί ότι η ελληνική λεξικογραφία⁶, τόσο στην αρχαιότητα όσο και στο Βυζάντιο, γνώρισε εξαιρετική ακμή παράλληλα προς την εξέλιξη τής φιλολογίας. Η εθνική συμφορά τής κατακτήσεως τού Βυζαντίου από τους Τούρκους μαζί με τη στέρηση τής ελευθερίας επέφερε και μεγαλύτερη καταστροφή: το πνευματικό σκότος που προκάλεσαν η έλλειψη οργανωμένης παιδείας και η αποκοπή τού Γένους από την πνευματική ανάπτυξη που παρατηρείται στη Δύση μετά την Αναγέννηση. Κατά τραγική ειρωνεία, οι Έλληνες, ενώ βοήθησαν στην πνευματική αφύπνιση τού δυτικού κόσμου μετά την πτώση τής Κωνσταντινουπόλεως και λίγο πριν από αυτήν, έμειναν οι ίδιοι στα δεινά τής απαιδευσίας που προκαλεί παντού και πάντοτε η ξένη κυριαρχία.

2. ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΛΕΞΙΚΑ

Το παλαιότερο λεξικό τής Ελληνικής (αρχαίας και μεσαιωνικής), στο οποίο περιλαμβάνονται και μερικές νεότερες λέξεις, είναι το Λεξικό τού επισκόπου Νουκαρίας (Nocera) Guarino Favorino⁷ που εκδόθηκε στη Ρώμη το 1523 με τίτλο *Μέγα και πάνυ ωφέλιμον Λεξικόν*. Περιλαμβάνει ερμηνεύματα σε αρχαίζουσα ελληνική γλώσσα και έχει τη μορφή γλωσσαρίου (σε κάθε λήμμα δίδεται ερμηνεύμα κυρίως με την παράθεση συνωνύμων). Ωστόσο, το πρώτο πραγματικό λεξικό τής νεότερης Ελληνικής, τής Ελληνικής τού 17ου αιώνα, τής «χουδαίας» ή «εκβαρβα-

(langue), ως «ταξινόμητη αρχή» (principe de classification) τού κόσμου. Βλ. F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, Paris, Payot 1966, ανατ. 1972, σ. 25. Πβ. και Γ. Μπαμπινιώτη, *Γλώσσα: Έλευθερία ή άλλοτρίωση; Η γλωσσική αντίνομία τού ανθρώπου* στο βιβλίο τού Γ. Μπαμπινιώτη, *Η γλώσσα ως αξία*, Αθήνα 1994, Εκδ. Gutenberg, σ. 85 κ.εξ.

3. Για τη λεξικογραφία χρήσιμα έργα είναι: Hartmann, R.R.K. ed. (1983) *Lexicography: Principles and Practice*. London and New York: Academic Press, τού ιδίου (2001) *Teaching and Researching Lexicography*, Pearson Education Ltd, Landau, S.I. (1989) *Dictionaries. The Art and Craft of Lexicography*. Cambridge University Press [2η έκδοση 2001], Sinclair, J.M. ed. (1987) *Looking Up. An Account of the COBUILD Project in Lexical Computing*. London and Glasgow: Collins, Zgusta, L. (1971) *Manual of lexicography* [Scientific ed.], Janua linguarum, Series maior, 39. The Hague, Mouton, Béjoint, H. (2000) *Modern Lexicography. An introduction*. Oxford: OUP, Jackson, H. (2002) *Lexicography. An introduction*. Cambridge: CUP, Atkins, B.T. and Rundell, M. (2008) *The Oxford Guide to practical lexicography*. Oxford: OUP, Svensén, B. (2009) *A Handbook of lexicography*. Cambridge: CUP.
4. Βλ. R.L. Collison, *A History of foreign-language Dictionaries*, Oxford, Blackwell 1982.
5. Βλ. παρακάτω, όπου γίνεται ειδικός λόγος για το λεξικό αυτό.
6. Την εξέλιξη τής ελληνικής λεξικογραφίας, μέσα από τα λεξικά που εκδόθηκαν από τον 16ο αιώνα μέχρι το 1974, εξετάζει λεπτομερώς ο Σήφης Περάκης: *Λεξικολογία και λεξικογραφία. Νεοελληνική λεξικογραφία (1523-1974)* (διδ. διατριβή, υπό έκδοση στη σειρά «Γλωσσολογική Βιβλιοθήκη», Εκδ. Gutenberg). Πολύ κατατοπιστική είναι η μελέτη τού Γιώργου Αλιανδράτου με τίτλο: *Τα νεοελληνικά λεξικά. Συνοπτικό διάγραμμα*, δημοσιευμένη στο περ. «Διαβάζω» σε δύο μέρη (μέρος Α': *Ιστορική εισαγωγή*, περ. «Διαβάζω», τεύχ. 32, Ιούν. 1980, σ. 26-36· μέρος Β': *Καταγραφή των νεοελληνικών λεξικών*, περ. «Διαβάζω», τεύχ. 34, Σεπτ. 1980, σ. 30-44). Η καταγραφή των λεξικών περιλαμβάνει τα μέχρι το 1980 εκδεδωμένα λεξικά των εξής κατηγοριών: ερμηνευτικά, ορθογραφικά, ετυμολογικά, ειδικά γλωσσάρια τοπικά, γλωσσάρια λογοτεχνικών και λογοτεχνικών έργων, γλωσσάρια ξένων λέξεων.
7. Πολύτιμες πληροφορίες για τον συγγραφέα τού πρώτου νεοελληνικού λεξικού Guarino Favorino και για συναφή θέματα των παλαιότερων εκδόσεων περιλαμβάνονται στο έργο τού Κ. Στάικου *Χάρτα τής Ελληνικής Τυπογραφίας. Η έκδοτική δραστηριότητα τών Έλλήνων και ή συμβολή τους στην πνευματική Αναγέννηση τής Δύσης*, Αθήνα 1989, σ. 404 κ.α.

ρωμένης» (!), όπως την αποκαλούσαν, σε σχέση με την κλασική αρχαία Ελληνική, είναι το *Glossarium Graeco-Barbarum* του Ioannis Meursi, που εκδόθηκε στο Λούγδουνο (Λυών) το 1610. Ο Ολλανδός φιλόλογος Jan van Meurs (Ιωάννης Μεούρσιος) δίνει τα ερμηνεύματα των λέξεων στα Λατινικά και επεξηγήσεις στα Ελληνικά, συνήθως με παράθεση συνωνύμων.

3. ΛΕΞΙΚΑ ΤΟΥ 17ου ΑΙΩΝΑ

Από τον 17ο αιώνα γνωρίζουμε άλλα τέσσερα λεξικά της νεότερης Ελληνικής σε συνδυασμό με την αρχαία γλώσσα (αυτήν που αποκαλούσαν «Ελληνική» και που στην αντίληψη της εποχής αποτελούσε την κατ' εξοχήν μορφή της ελληνικής γλώσσας) και με τη λόγια μεσαιωνική γλώσσα των Βυζαντινών, μια αττικίζουσα ελληνική γλώσσα. Το «πρώτο σε πωλήσεις» λεξικό (το best-seller της εποχής!) ήταν το έργο *Θησαυρός της εγκυκλοπαιδικής βάσεως τετράγλωσσος* του καθηγουμένου της Μονής του μεγάλου Γεωργίου Σκαλωτού, του Γερασίμου Βλάχου του Κρητός, που εκδόθηκε στη Βενετία το 1659 και επανεκδόθηκε έκτοτε πολλές φορές. Σε αυτό, τα νεοελληνικά λήμματα επεξηγούνται με λατινικές, ιταλικές και αρχαίες ελληνικές (συνώνυμες) λέξεις –εξού και «τετράγλωσσος» θησαυρός–, συνοδευμένες ενίοτε και από φράσεις. Τρίγλωσσο λεξικό (νεοελληνικό-αρχαιοελληνικό και λατινικό) ήταν και το *Λεξικόν Λατινικόν, Ρωμαϊκόν και Έλληνικόν* του Simon Portius, που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1635. Ας σημειωθεί ότι ο «διδάκτωρ της θεολογίας» Simon Portius (Σίμων Πόρτιος ή Πόρκιος) συνέταξε (λατινιστί) μία από τις πρώτες γραμματικές της νεοελληνικής γλώσσας, τη *Γραμματική της Ρωμαϊκής γλώσσας, Grammatica linguae Graecae vulgaris* (Παρίσι 1638). Όπως και ο Ιταλός ιησοϋίτης μοναχός Girolamo Germano, ο οποίος στον ίδιο αιώνα (το 1622) εκδίδει το *Vocabolario italiano et greco*, το πρώτο δίγλωσσο λεξικό Νεοελληνικής και Ιταλικής, προσθέτοντας στο ίδιο έργο την πρώτη τυπωμένη γραμματική της Νέας Ελληνικής. Αν εξαιρέσει κανείς το ειδικό λεξικό της στρατιωτικής ορολογίας της μεσαιωνικής γλώσσας με λίγες σκόρπιες νεοελληνικές λέξεις, το *Glossarium τακτικόν μιζοβάρβαρον* του Nicolai Rigaltii⁸ (εκδόθηκε το 1601), κύριο έργο της λεξικογραφίας του 17ου αιώνα παραμένει το λεξικό του Γάλλου φιλόλογου Charles du Fresne, Domini du Cange. Πρόκειται για το γνωστό λεξικό του Δουκαγγίου (όπως εξελληνίστηκε το όνομα του Du Cange) *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis* (Γλωσσάριο των συγγραφέων του μέσου και όψιμου Ελληνισμού), που εκδόθηκε το 1688 στη Λυών. Το λεξικό αυτό, χρήσιμο και σήμερα για τις πληροφορίες του, συνταγμένο στη νεοελληνική, στη λόγια και στη λατινική γλώσσα, ερμηνεύει λόγια και δημώδεις ελληνικές λέξεις μέχρι και τον 17ο αιώνα, δίνοντας διαφωτιστικά παραθέματα από τα χωρία συγγραφέων όπου απαντά η χρήση των λέξεων. Επίσης, ο λόγιος αυτός Γάλλος με τις περιορισμένες γνώσεις της Ελληνικής περιέλαβε στα Προλεγόμενα του έργου του τη Γραμματική του Simon Portius, για να βοηθήσει ακόμη περισσότερο αυτόν που θα ήθελε να χρησιμοποιήσει το λεξικό και να κατανοήσει τη γλώσσα των παρατιθεμένων χωρίων. Δικαίως ο Κοραΐς ξεχώρισε το λεξικογραφικό έργο του Δουκαγγίου και επαίνεσε τη συμβολή του στη σπουδή της ελληνικής γλώσσας⁹.

4. ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΕΣ

Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι οι συντάκτες των πρώτων γραμματικών της Νέας Ελληνικής¹⁰ ασχολήθηκαν ή ενδιαφέρθηκαν και για τη σύνταξη λεξικών της Νεοελληνικής. Κατάλαβαν δηλ. νωρίς ότι η σωστή προσέγγιση της νεοελληνικής γλώσσας στο ξεκίνημά της απαιτούσε και τα δύο: και περιγραφή της δομής αυτής της γλώσσας (γραμματική) και περιγραφή του λεξιλογίου της (λεξικό). Έτσι οι συντάκτες δύο σημαντικών λεξικών, ο Girolamo Germano και ο Simon Portius, υπήρξαν παραλλήλως και συντάκτες γραμματικών της Νεοελληνικής¹¹. Το ίδιο και ο Άγγλος Isaac Lowndes¹². Ομοίως ο συγγραφέας της πρώτης νεοελληνικής γραμματικής, ο Κερκυραίος λόγιος Νικόλαος Σοφιανός¹³, σκόπευε κι αυτός να συντάξει λεξικό της νεότερης γλώσσας, όπως αναφέρει στην επιστολή του προς τον πρίγκιπα καρδινάλιο Δ. Ιωάννη Λοθαρίγκιο, η οποία προτάσσεται στη γραμματική.

5. ΛΕΞΙΚΑ ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΑ

Λόγοι εθνικοί που συνδέονται με τον «φωτισμό» του ελληνικού Γένους, δηλ. με τον διαφωτισμό και με την καλύτερη μόρφωση των Ελλήνων της «Τουρκοκρατίας» στην ελληνική γλώσσα, αλλά και λόγοι καθαρώς επικοινωνιακοί και ύποπτης σκοπιμότητας ακόμη (διάδοση του καθολικισμού και προσπάθεια προσηλυτισμού των ορθοδόξων) ήταν οι κυριότεροι λόγοι που ώθησαν στη σύνταξη λεξικών της Νεοελληνικής.

8. Βλ. Σ. Περάκη, *Λεξικολογία και λεξικογραφία. Νεοελληνική λεξικογραφία 1523-1974*, σ. 45.

9. «Τὸ δίκαιον ἀπαιτεῖ νὰ ὁμολογήσω, ὅτι χρεωστοῦμαι εἰς αὐτὸν [ενν. τον Δουκάγγιο] διὰ τὴν βαρβαρωθεῖσαν γλῶσσαν, πλείοτερον ἴσως ὅσου χρέους ἔχομεν εἰς τὸν Λεξικογράφον τῆς καθαρᾶς Ἑλληνικῆς γλώσσης Ἐρρίκον Στέφανον [...] τοῦ Δουκαγγιανοῦ Λεξικοῦ ἢ πλείοτερά ὕλη, ἠρανίσθη ἀπὸ ποιητᾶς καὶ συγγραφεῖς βαρβάρους, ἀνεκδότους ἀκόμη καὶ καταφρονημένους διὰ τὴν βαρβαρότητά των. Λεξικὸν παρόμοιον ἄλλο πρὸ αὐτοῦ δὲν εἶχε παρὰ τὸ συντομώτατον τοῦ Μεῦρσιου [ενν. τον Meursius] γλωσσῶριον καὶ τὸ πτωχὸν Λεξικὸν τοῦ Βλάχου» Αδ. Κοραΐς, *Ἄτακτα*, τόμ. Β', Παρίσι 1829, σ. ιε' -ιστ'.

10. Για τις πρώτες γραμματικές της Νέας Ελληνικής βασικές είναι οι απόψεις του É. Legrand, που διατυπώνονται στον Πρόλογο (Préface) της έκδοσης της *Γραμματικής της κοινής τῶν Ἑλλήνων γλώσσης* από τον ίδιο (Παρίσι 1870). Για τις πρώτες γραμματικές, βλ. και Γ. Μπαμπινιώτη, *Ὁ δὴ συνθέσεως ὑποκορισμὸς εἰς τὴν Ἑλληνικὴν*, Αθήνα 1969, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, σ. 118 κ.εξ. (ιδ. διατριβή).

11. G. Germano, *Grammaire et vocabulaire du Grec Vulgaire*, Παρίσι 1907. Εκδόθηκε από τον H. Pernot στα Γαλλικά κατά την αρχική έκδοση του 1622, που ήταν στην ιταλική γλώσσα.

S. Porti, *Γραμματική της Ρωμαϊκής γλώσσας. Grammatica linguae Graecae vulgaris*, Παρίσι 1638. Επανεκδόθηκε το 1889 από τον Wilhelm Meyer με σχόλια δικά του και με εισαγωγή του Γιάννη Ψυχάρη, ενώ ήδη το 1688 ο Du Cange την περιέλαβε ολόκληρη στην Εισαγωγή του Λεξικού του.

12. I. Lowndes, *A Modern Greek and English Lexikon, to which is prefixed an Epitome of Modern Greek Grammar*, London/Corfu 1837.

13. Νικολάου Σοφιανού, *Γραμματική της κοινής τῶν Ἑλλήνων γλώσσης*. Η Γραμματική γράφτηκε Ελληνικά στο α' ήμισυ του 16ου αιώνα και εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1870 στο Παρίσι από τον É. Legrand και σε β' έκδοση το 1874 με πολύ κατατοπιστικό πρόλογο (στα Γαλλικά). Η ιδιαίτερη σημασία της Γραμματικής τού Ν. Σοφιανού για την πορεία προς την επικράτηση της δημοτικής και ο ρόλος τού Ν. Σοφιανού ως προδρόμου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού εξετάζονται διεξοδικώς από τον Θανάση Χ. Παπαδόπουλο στην εκτενή εισαγωγή του κατά την επανέκδοση της Γραμματικής τού Ν. Σοφιανού (Αθήνα 1977, Εκδ. Κέδρος). Για τον Σοφιανό, βλ. και Γ. Μπαμπινιώτη. Το γλωσσικό ζήτημα και η εξελικτική πορεία της ελληνικής γλώσσας μέχρι και την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα, Εγκ. «Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα», τόμ. Ελλάς, λ. *ελληνική γλώσσα* (κεφ. 4, Ν. Σοφιανός: ο πρώτος Διαφωτιστής της γλώσσας).

κής κατά τον 18ο αιώνα¹⁴.

Από τα λεξικά του 18ου αι. το πιο σημαντικό και πρωτοποριακό για την εποχή του είναι το λεξικό του ρωμαιοκαθολικού μοναχού και ιεραποστόλου πατρός Alessio da Somavera. Εκδόθηκε το 1709 στο Παρίσι με τίτλο *Θησαυρός τής Ρωμαϊκής και τής Φράγκικης Γλώσσας, ἤγουν Λεξικὸν Ρωμαϊκὸν καὶ Φράγκικον*. Πρόκειται για ελληνοϊταλικό και ιταλοελληνικό λεξικό, το οποίο λόγω του πλούσιου νεοελληνικού λεξιλογίου του απετέλεσε σημείο αναφοράς και πηγή υλικού για τους μετέπειτα λεξικογράφους και τους μελετητές τής νεοελληνικής γλώσσας. Κι αυτό, γιατί περιλαμβάνει λέξεις τής απλής προφορικής γλώσσας τής εποχής, χρήσεις των λέξεων σε φράσεις, ιδιωτισμούς («ιδιολεξίες»), λέξεις από διάφορες διαλέκτους-ιδιώματα τής Ελλάδας και λέξεις-όρους από την περιοχική τής γραμματικής, τής φιλοσοφίας και τής θεολογίας. Συχνά στο ελληνικό λήμμα, προτού δώσει την απόδοση στα Ιταλικά, δίνει συνώνυμα- π.χ. «*ιέρεας, ὁ, ιερεύς, ὁ, παπάς, ὁ, λείτουργος* (sic), ὁ, *sacerdote, prete*». Και το κυριότερο: δίνει πληθώρα φράσεων (υπό μορφήν λημμάτων εντεταγμένων στο ανάλογο λήμμα), από τις οποίες φαίνεται ο πλούτος των χρήσεων σε κύρια λήμματα. Έτσι λ.χ. στο λ. *θωριά* (εμφάνιση, όψη, χρώμα) δίδονται πάνω από 84 χρήσεις-φράσεις με ερμηνεύματα στην Ιταλική και παραδείγματα- π.χ. «*ἀναμμένη θωριά, ἄστατη, φευγάτη, ξεπλυμένη, ἄσχημη, γεμάτη, σωστή, ζωντανή, θλιβερή, καθαροφωτερή, νόστιμη, ὄμορφη, σταθερή, φτιασμένη, φυσική, κατάστατικὸν τῶν θωριῶν τῆς βαφῆς εἰς τὸ μερικόν, αἵματος θωριά, ἄσπρη σὰν τὸ ἀλάβαστρον, ἄσπρη σὰν τὸ γάλα, γαλακτερή, ἄσπρη σὰν τὸ ἐλεφάντινον, ἄσπρη σὰν τὸ χιόνι, χιονωτή, ἀσπρόχλωμη, τοῦ κρόκου τοῦ αὐγοῦ, βαθυὰ θωριά, τὸ βαθύ, τὸ γαλάζιον, τὸ γερανιόν, τὸ μαβύ, τὸ τουρκύ, τὸ γιалаμπί, ζαφορὰ θωριά, θάλασσας, καπνερή, κάπνου* (sic), *μαυροκάπνου θωριά, καρβουνοῦ, μαυροκαρβουνοῦ, κεραμιδιοῦ, κερασιοῦ, κίτρινη, θωριά ὅπου κοκκινίζει, κοράκου θωριά, κουραλλιοῦ, κρεμεζιοῦ, κυδωνοῦ, λαφιοῦ, λεμονιοῦ, λιναριοῦ, μαλλιοῦ, μαύρη, μελανή, μελαχρινή, μελιοῦ, μεταξιοῦ, μόσκου, νεραντζιοῦ, ξαθή, οὐρανοῦ, πράσινη, ῥοδακίνου, ῥοδοκόκκινη, σαρκινή, σκαρλάτου, σμαραγδιοῦ, στακτάρικη, τριανταφύλλου, τρυγωνιοῦ, φλόγας, φουντουκιοῦ, φωτιάς, χωμάτου, ψηρὴ θωριά*».

Άλλα λεξικά του 18ου αιώνα, λιγότερο σημαντικά σε σχέση με το Λεξικό του Somavera, αλλά ουσιώδους συμβολής στην εξέλιξη τής νεοελληνικής λεξικογραφίας, είναι τα λεξικά των Γ. Κωνσταντίνου (1757), Γ. Βεντότη (1790) και Karl Weigel (1796). Το λεξικό του Κωνσταντίνου είναι τετράγλωσσο (αρχ. Ελληνική – Ν. Ελληνική – Λατινική – Ιταλική), του Βεντότη τρίγλωσσο (Γαλλική – Ιταλική – Ρωμαϊκή [= απλή/προφορική Ελληνική]) και του Weigel τρίγλωσσο (Απλορωμαϊκή [= απλοελληνική] – Γερμανική – Ιταλική)¹⁵. Σ' αυτά πρέπει να προστεθούν τα λιγότερο γνωστά λεξικά του Λάμπρου Μπούμπα (1750), το Λεξικὸν *Ρωμαϊκὸν Ἀπλοῦν* (1783) και το λεξικό του Μεθοδίου (1795)¹⁶. Όπως είναι φανερό, τα λεξικά αυτά έχουν περισσότερο χρηστικό χαρακτήρα, δίνουν την αντίστοιχη ξένη λέξη σε σύγχρονες ευρωπαϊκές γλώσσες ή και ελληνικό ερμηνεύμα, ενώ ενίοτε (λεξικό Κωνσταντίνου) αξιοποιούν και τις κλασικές γλώσσες (Ελληνική, Λατινική). Η άνθηση, ωστόσο, τής ελληνικής λεξικογραφίας αρχίζει από τον επόμενο αιώνα.

6. ΛΕΞΙΚΑ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Τον 19ο αιώνα, που η Ελλάδα βρίσκεται στο προσκήνιο του ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος, είτε ως έθνος αγωνιζόμενο για την απόκτηση τής ελευθερίας του είτε εν συνεχεία ως ελεύθερο κράτος με ποικίλα για τους Ευρωπαίους συμφέροντα (πολιτικά, οικονομικά, πολιτιστικά, θρησκευτικά, κοινωνικά), είναι φυσικό να υπάρχει μεγαλύτερη ζήτηση λεξικών, λεξικογραφικών δηλ. περιγραφών τής Νέας Ελληνικής, τής γλώσσας που μιλούν και γράφουν οι ελεύθεροι πια Έλληνες.

Τα περισσότερα από τα λεξικά αυτά ως δίγλωσσα (ή τρίγλωσσα) λεξικά είναι από τη φύση τους **γλωσσάρια**, που δεν περιέχουν ερμηνεύματα των ελληνικών λέξεων στα Ελληνικά, αλλά ένα ελληνικό λεξιλόγιο με την απόδοσή του σε μία ή περισσότερες ξένες γλώσσες (Γαλλικά, Αγγλικά, Γερμανικά, Ιταλικά, Σλαβικά, Τουρκικά). Ενίοτε η απόδοση γίνεται και στην αρχαία Ελληνική ή στη λόγια γλώσσα τής εποχής.

Οι πιεστικές ανάγκες να δηλωθούν στην ελληνική γλώσσα οι ποικίλες έννοιες (θεσμών, διοίκησης, επιστήμης, παιδείας, τεχνολογίας κ.λπ.), τις οποίες χρειαζόταν το νέο κράτος, από κοινού με τη μεταφορά στην Ελληνική των πνευματικών (λογοτεχνικών κυρίως) επιτευγμάτων τής Δύσης, οδήγησαν στη δημιουργία δίγλωσσων λεξικών είτε από Έλληνες λογίους, όπως ο Σκαρλάτος Βυζάντιος (1846), ο Μ. Περίδης (1854) ή ο Άγγελος Βλάχος (1871), είτε από διδάσκοντες τις ξένες γλώσσες, όπως ο καθηγητής τής Γαλλικής Ν. Κοντόπουλος (1889)¹⁷. Παρόμοιες ανάγκες εξυπηρέτησαν αρκετά νωρίς και τα πρώτα «εννοιολογικά λεξικά»¹⁸ τής Ν. Ελληνικής τού Γ. Παπαζαχαρία (1803) και των Π. Βερού και Ι. Ιαννούλη (1828)¹⁹, καθώς και τα δίγλωσσα λεξικά ξένων ελληνοστών και λογίων, όπως τού Γάλλου F. Dehème (1825), τού Γερμανού J. Schmidt (1825-7), τού Άγγλου G. Porpleton (τετράγλωσσο, 1834), τού Άγγλου R. Lowndes (1837), τού Γάλλου É. Legrand (1882) κ.ά.²⁰ Αναπόφευκτα για τον 19ο αιώνα, που έχει αναφύει το γλωσσικό ζήτημα, όλα τα λεξικά αυτά, άμεσα ή έμμεσα, παίρνουν θέση στη διαμάχη αρχαϊζουσας, καθαρεύουσας και δημοτικής και σε ζητήματα όπως ο καθαρισμός τής γλώσσας από ξένες λέξεις (που εισάγει ο Αδ. Κο-

14. Τόσο για τα λεξικά αυτού του αιώνα όσο και για τα παλαιότερα λεξικά (τού 17ου αι.) και, βεβαίως, για τα νεότερα, χρήσιμες, εύστοχες και συμπληρωματικές των γνώσεών μας για τη λεξικογραφική δραστηριότητα στους αιώνες αυτούς είναι οι πληροφορίες και οι εκτιμήσεις στη διδ. διατριβή τού Σ. Περάκη. Σε αυτήν ο ενδιαφερόμενος μπορεί να βρει ειδικότερες πληροφορίες και κρίσεις για τη δομή και τη συμβολή των επί μέρους λεξικών στη νεοελληνική λεξικογραφία.

15. Βιβλιογραφικά στοιχεία: Γεωργίου Κωνσταντίνου, *Θησαυρός τής Ἑλληνικῆς γλώσσας, ἤγουν Λεξικὸν τετράγλωσσον, περιέχον δηλαδὴ τὰς τέσσαρας ταύτας διαλέκτους, Ἑλληνικὴν [= αρχαία Ελληνική], πεζῆν, ἤτοι ἀπλὴν Ρωμαϊκὴν, Λατινικὴν καὶ Ἰταλικὴν*, Βενετία 1757- Γεωργίου Βεντότη, *Λεξικὸν τρίγλωσσον, τῆς Γαλλικῆς, τῆς Ἰταλικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς διαλέκτου*, 3 τόμ., Βιέννη 1790- Karl Weigel, *Λεξικὸν Ἀπλορωμαϊκὸν, Γερμανικὸν καὶ Ἰταλικὸν*, Λειψία 1796.

16. Τα λεξικά αυτά αναφέρονται στη λεξικογραφική έρευνα τού Σ. Περάκη (έ.α.) με τις εξής βιβλιογραφικές πληροφορίες: Λάμπρου Μπούμπα, *Λεξικὸν τετράγλωσσον τῆς Ἰταλικῆς, Ρωμαϊκῆς, Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Γλώσσας*, Βενετία 1750: [ἀνευ συγγραφῆως], *Λεξικὸν Ρωμαϊκῆς Ἀπλοῦν*, Μόσχα 1783- Μεθοδίου, *Λεξικὸν Ἀπλοῦν παλλαϊκὸν τῆς ἐν χρῆσει γλώσσας τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων* [μετάφρ. ἀπὸ Ρωσικὰ], Μόσχα 1795.

17. Βιβλιογραφικά στοιχεία: Σκαρλάτου Βυζαντίου, *Λεξικὸν Ἑλληνικὸν καὶ Γαλλικὸν*, Ἀθήναι 1846- Μ. Περίδου, *Λεξικὸν Ἑλληνικὸν καὶ Ἰταλικὸν*, Ἐρμούπολις 1854- Ἀγγ. Βλάχου, *Λεξικὸν Ἑλληνογαλλικὸν*, Ἀθήναι 1897- Ν. Κοντοπούλου, *Λεξικὸν Ἑλληνογαλλικὸν*, Ἀθήναι 1889.

18. Για τα εννοιολογικά λεξικά, βλ. παρακάτω ὅσα λέγονται ἐπ' ευκαιρία τού κατ' εξοχήν εννοιολογικοῦ λεξικοῦ τής Ν. Ελληνικῆς, τού λεξικοῦ τού Βοσταντζόγλου.

19. Βιβλιογραφικά: Γ. Παπαζαχαρίου, *Λεξικὸν Ρωμαϊκο-σλαβωνικὸν*, Βούδα Ουγγαρίας 1803- Π. Βερού - Ι. Ιαννούλη, *Ὄνομαστικὸν Ἑλληνικὸν*, Μόναχο 1828.

20. Τα βιβλιογραφικά στοιχεία των λεξικών αυτών είναι: F.D. Dehème, *Λεξικὸν τῆς Γραικικῆς καὶ Γαλλικῆς γλώσσας – Dictionnaire Grec Moderne-Français*, Paris 1825- J. Schmidt, *Λεξικὸν Ἀπλοελληνικὸν καὶ Γερμανικὸν*, 2 τόμ., Λειψία 1825-7- G. Porpleton, *Ὄνομαστικὸν τετράγλωσσον Γαλλοαγγλογαλλοελληνικὸν*, Μόναχο 1834- R. Lowndes, *A Modern Greek and English Lexikon, to which is prefixed an Epitome of Modern Greek Grammar*, London/Corfu 1837- É. Legrand, *Nouveau dictionnaire grec moderne-français*, Paris 1882.

ραής) και ο εμπλουτισμός της Ν. Ελληνικής με λέξεις της αρχαίας.

Όσο χρήσιμα και επιβοηθητικά της περιγραφής και γνώσης του λεξιλογίου της Ν. Ελληνικής και αν υπήρξαν τα προηγούμενα λεξικά, η λεξικογραφία της Ν. Ελληνικής αρχίζει να υπάρχει, κυρίως, από τότε που εμφανίζονται δύο έργα: τα Άτακτα του Αδ. Κοραή (εκδίδονται τμηματικά κατά τα έτη 1829-35) και το πρώτο συγκροτημένο λεξικό της Ν. Ελληνικής, το *Λεξικόν της καθ' ἡμᾶς ἑλληνικῆς διαλέκτου* (δηλ. Λεξικό της Δημοτικής) του Σκαρλάτου Βυζαντίου (έκδ. 1835).

6.1 Το Λεξικό του Κοραή

Τα Άτακτα του Κοραή αποτελούν την πρώτη σημαντική προσπάθεια σύνταξης ενός ιστορικού λεξικού της Ν. Ελληνικής, απαύγασμα της σοφίας του Κοραή στα θέματα της ελληνικής γλώσσας και στα κείμενα της Ελληνικής από των αρχαίων μέχρι των νεοτέρων χρόνων. Και μπορεί μεν το Λεξικό του Κοραή να αποκαλείται από τον ίδιο, μετριοφρόνως και απολογητικώς, Άτακτα²¹, στην πραγματικότητα όμως είναι το πρώτο ερμηνευτικό και ετυμολογικό λεξικό της Ελληνικής με αφητηρία τη Ν. Ελληνική και αναφορές σε ολόκληρη την ελληνική γλώσσα. Δικαιώς έχει λεχθεί από τον Άνθιμο Παπαδόπουλο, διευθυντή και εκδότη των τριών πρώτων τόμων του Ιστορικού Λεξικού της Ακαδημίας Αθηνών, ότι: «Τὰ Άτακτα εἶναι ἡ πρώτη καὶ ἡ μόνη μέχρι τοῦδε [το 1933 που εκδίδεται ο α' τόμ. του Ιστορικού Λεξικού της Ακαδημίας] ὄσω-ποῦν ἀξία λόγου ἀπόπειρα συντάξεως ἱστορικοῦ λεξικοῦ τῆς νέας Ἑλληνικῆς γλώσσης»²². Ἦδη από το 1812, στα Προλεγόμενά του στην έκδοση των «Βίων» του Πλουτάρχου, δηλ. 17 χρόνια πριν από την έκδοση των Άτάκτων, ο Κοραής είχε εκτενώς ασχοληθεί με την ανάγκη και τη σημασία της εκδόσεως ενός Λεξικού της κοινής (νεοελληνικής-δημοτικής) γλώσσας για την παιδεία του Γένους και είχε προδιαγράψει τις αρχές στις οποίες πρέπει να στηριχθεί η συγκέντρωση του γλωσσικού υλικού («ἡ συνάθροισις τῶν λέξεων») αναφερόμενος στο περιεχόμενο και στη μεθοδολογία της σύνταξής του²³. Ειδικότερα για τη σημασία του Λεξικού ἔγραφε: «Ἐὰν ἐξετάσωμεν τὴν ἱστορίαν, θέλομεν εὐρεῖν, ὅτι ἀπὸ τὴν ἐρευναν τῶν λέξεων ἄρχισεν ἡ παιδεία καὶ τῶν σημερινῶν φωτισμένων ἐθνῶν. Ἴταλοί, Ἴσπανοί, Γάλλοι, Γερμανοί, Ἄγγλοι, πολὺν καιρὸν πρὶν αἰ ἐπιστῆμαι ἀναβῶσιν εἰς τὸν ὅποιον σήμερον τὰς βλέπομεν βαθμὸν, ἄρχισαν νὰ συναθροίζωσι τὴν ὕλην τῆς γλώσσης, καὶ κατέβαλαν τὰ πρῶτα θεμέλια τῶν Λεξικῶν»²⁴. Ειδικότερα επισημαίνει το παράδειγμα του Λεξικού της γαλλικής γλώσσας, το οποίο συνέταξε ἡδη από το 1639 η Γαλλική Ακαδημία, και τις εκδόσεις των πρώτων ετυμολογικών λεξικών για νεότερες γλώσσες από τον Γάλλο Μενάγιο (Ménage) και από αυτόν ακόμη τον Γερμανό φιλόσοφο Λειβνίτιο (Leibniz)²⁵. Ακολουθώντας τον Επίκτητο (του οποίου το ἔργο είχε εκδώσει και σχολιάσει) τόσο στη διδασκαλία του ότι «ἀρχὴ παιδείσεως ἡ τῶν ὀνομάτων ἐπίσκεψις»²⁶ όσο και στην ἔμφαση που ἔδωσε στη διαχρονική προσέγγιση των λέξεων (για να μιλήσουμε με σύγχρονους επιστημονικούς ὅρους), δηλ. στην παρακολούθησιν²⁷ τῆς ἀρχῆς των λέξεων (ὅτι ονομάζουμε ετυμολογία) και ὅχι στην ἀπλὴ χρῆσιν²⁸ τους, ο Κοραής ἔγινε ο κύριος υποστηρικτῆς τῆς συντάξεως ἐνὸς ἱστορικοῦ λεξικοῦ τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας: «μεταβαίνοντες ἀπὸ τῆς ἀμαθίας τὸ σκότος, πρέπει νὰ πλησιάσωμεν τὰς ὁποίας ἔως τώρα ἔμεταχειρίζομεθα λέξεις εἰς τὴν λαμπάδα τῆς φιλοσοφίας, πρέπει νὰ ἐρευνήσωμεν τί ἐσήμαινε πᾶσα μία ἀπ' αὐτὰς εἰς τοὺς προγόνους ἡμῶν, τί ἐκατάντησε νὰ σημαίη εἰς ἡμᾶς καὶ τίς εἶναι ἡ κυρία τῆς σημασίας, παραβαλλομένης μὲ τὰς ἀναλόγους τῶν φωτισμένων ἐθνῶν λέξεις»²⁹.

Ο Κοραής θεωρεῖ ἀπαραίτητη τὴ συστηματικὴ καταγραφή των λέξεων που χρησιμοποιοῦν στην ομιλία τους οἱ Ἕλληνες σε ὅλη τὴν Ελλάδα:

21. Πρόκειται, ὡπως παρατηρεῖ ο ἴδιος ο Κοραής, για ὅτι συνήθως ονομάζεται «Σύμμικτα» ἢ «Παντοδαπά» ἢ «Ποικίλα» κ.λπ. Ο Κοραής υιοθέτησε τὸ ὄρο Άτακτα τοῦ ἀρχαίου (μεταγενέστερου) Κῶου ποιητῆ Φιλτᾶ: «Τοῦ Φιλτᾶ τὰ Άτακτα, ἐπιγραφόμενα ἔτι καὶ Άτακτοὶ γλώσσα, ἴσως δὲν ἐπωνομάσθησαν οὕτως, πλὴν διότι δὲν τὰς ἔταξε κατ' ἀλφαβητικὴν, ἢ ἄλλην τινὰ συνεχῆ σειράν, ἀλλὰ τὰς ἐσημείωνεν ὡς τοῦ ἤρχοντο εἰς νοῦν, καὶ ὡς τὸ ἐσυγχῶρει ὁ καιρὸς. Ὅπως ἂν ᾖναι, τὸσον πλεόν μ' ἄρσεν ὁ Φιλτᾶς, ὅσον ἐνόθευται νὰ ᾖναι καὶ τῶν Άτάκτων 'κείνου ἀτακτότερα τὰ ἰδικά μου Άτακτα» (Άτακτα, τόμ. Α', σ. β' - γ'). Το περιεχόμενο των Άτάκτων ὀρίζεται ἀπὸ τον Κοραή ως ἐξῆς: «Ἐώρασα εἰς αὐτὰ Ἐξηγήσεις λέξεων καὶ τῆς παλαιᾶς καὶ τῆς σημερινῆς ἡμῶν γλώσσης, ὕλην ὀλίγην ἢ μᾶλλον ὕλην Λεξικοῦ κοινῶν δοκίμιον, γραμματικὰ τινα, ἠθικὰ, πολιτικὰ, ἱστορικὰ, ἀρχαιολογικά, ἴσως καὶ θεολογικά ὑπομνήματα. ὅλα ἀτελεῖ, ὅλα ἀέεστα, ὅλα ἀνεπικρίτα, εἰς ἓνα λόγον, Άτακτα» (αὐτ.)
22. Α.Α. Παπαδόπουλου, Προλεγόμενα. Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς τῆς τε κοινῆς ὀμιλουμένης καὶ τῶν ἰδιωμάτων, τόμ. Α' (Α-ΑΜ), σ. ε', Ἀθήναι 1933. Πβ. καὶ Δ. Βαγιακάκου, «Τὰ Άτακτα τοῦ Άδαμ. Κοραῆ ὡς τὸ πρῶτον Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης», Πρακτικὰ Συνεδρίου «Κοραῆς καὶ Χίος», τόμ. Α', Ἀθήνα 1984, σ. 109-130.
23. Ἄδαμαντίου Κοραῆ, Άτακτα, ἦσαν παντοδαπῶν εἰς τὴν Ἀρχαίαν καὶ τὴν Νέαν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν αὐτοσχεδίῶν σημειώσεων καὶ τινων ἄλλων ὑπομνημάτων αὐτοσχεδίου Συναγωγῆ, 5 τόμ., Ἐν Παρισίοις, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Κ. Ἐβεράρτου, 1828-1835. Ἀπὸ τους 5 τόμους, Λεξικογραφικὸν υλικὸ («γλωσσολογικῆς ὕλης δοκίμιον») περιλαμβάνεται μόνο στους τόμους Β' (1829), Δ' (1832) καὶ Ε' (1835).
24. Αδ. Κοραῆ, Προλεγόμενα [= Συλλογὴ τῶν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιοθήκην καὶ τὰ Πάρεργα Προλεγόμενων καὶ τινων Συγγραμμάτων τοῦ Ἄδαμαντίου Κοραῆ, τόμ. Α', Ἐν Παρισίοις 1833], σ. 496.
25. «Ἄπ' αὐτὴν τὴν δεκάτην ἔκτην ἑκατοστατηρίδα ἄρχισαν οἱ Γάλλοι τὰς περὶ τῆς γλώσσης των ἐρεῖνας, καὶ εἰς τὴν δεκάτην ἑβδόμην ἐπεχείρησεν ἡ Γαλλικὴ Ἀκαδημία νὰ συναθροίσῃ τὴν ὕλην τοῦ Λεξικοῦ τῆς, τὸν αὐτὸν χρόνον (1639), ὅτε εἶδε τὸ φῶς ὁ Εὐριπίδης τῆς Γαλλίας, ὁ μέγας Ῥακίνας, καὶ τρεῖς χρόνους μετὰ τὴν γέννησιν τοῦ περιφήμου Σατυρικοῦ Βοιλλᾶ [εν. τον Μπουαλῶ / Voileau]. Ὁ Μενάγιος [εν. τον Μενάζ / Ménage, ο οποίος ἔγραψε τὸ 1694 τὸ Dictionnaire ἔτυμολογίμ, οὐ Origines de la langue française] ἔξεδωκε τὸ Ἑτυμολογικὸν τῆς Γαλλικῆς κατὰ τὸ 1650 ἔτος καὶ ὁ αὐτὸς πάλιν τὸ Ἑτυμολογικὸν τῆς Ἰταλικῆς κατὰ τὸ 1685. Εἰς τὸν αὐτὸν σκεδὸν καιρὸν ὁ δοξάσας τὴν Γερμανίαν μέγας Λειβνίτιος [εν. τον Λάιμπνιτς / Leibniz] δὲν ἔκρινε τῆς φιλοσοφίας του ἀνάξιον νὰ ἀσχοληθῆ εἰς ἔτυμολογικὰς ἐρεῖνας [Σημ. Κοραῆ: Ὅς τὸ μαρτυρεῖ τὸ ἐπιγραφόμενον αὐτοῦ βιβλίον Ἑτυμολογικὰ συλλογαί, Collectanea Etymologica], Αδ. Κοραῆ, Προλεγόμενα, τόμ. Α', σ. 496-7.
26. Ο Κοραῆς παρατηρεῖ για τὴν ἀρχὴ αὐτῆ ὅτι: «Δὲν τὸ λέγει ἀπ' ἑαυτοῦ ὁ Ἐπίκτητος, ἀλλὰ τὸ φέρει μαρτύριον ἀπὸ τὸν Ἀντισθένην. μετὰ τὸν ὅποιον ὀνομάζει καὶ τὸν Χρῆσιππον καὶ τὸν Κλεάνθην, καὶ πρὸ τούτων τὸν Σωκράτην, ὡς ἐρευνητὰς τῶν λέξεων». Αδ. Κοραῆ, Προλεγόμενα, τόμ. Α', σ. 495-6, υποσημ. 1.
27. Το σχετικὸ χωρίο ἀπὸ τῆς Διατριβῆς Ἐπικτήτου τοῦ Ἀρριανοῦ στην έκδοση τοῦ Κοραῆ (Ἀρριανῶν, Διατριβαί Ἐπικτήτου II, ιδ', 15, σ. 108-9) ἔχει ως ἐξῆς: «Πόθεν οὖν ἀρξασθαι δεῖ; [...] Ἐρῶ σοι, ὅτι πρῶτον δεῖ σε τοῖς ὀνόμασι παρακολουθεῖν [...] Πῶς οὖν χρῶμαι αὐτοῖς; Οὕτως ὡς οἱ ἀγράμματοι ταῖς ἐγγράμματος φωναῖς, ὡς τὰ κτήνη ταῖς φαντασείας, ἄλλο γάρ ἐστι χρῆσις, ἄλλο παρακολουθεῖσις». Αδ. Κοραῆ, Προλεγόμενα, τόμ. Α', σ. 497-8, υποσημ. 2.
28. Η σημερινὴ επιστημονικὴ θέση τῆς γλωσσικῆς επιστήμης, καὶ ἐιδικότερα τοῦ κλάδου τῆς σημασιολογίας, εἶναι ὅτι η σημασία μίας λέξης εἶναι στενὰ συνυφασμένη καὶ ἐξαρτημένη ἀπὸ τῆς/τῆς χρήσεως τῆς: «πρωτοτυπική» (πυρηνική) σημασία καὶ ἐφαρμογὴ τῆς σημασίας (χρήσεις) ἀλληλοπροσδιορίζονται. Ἰδιαίτερη ἔμφαση στη χρήση ὡς βάση προσδιορισμοῦ τῆς σημασίας των λέξεων ἔδωσε ο φιλόσοφος τῆς γλώσσας L. Wittgenstein («Ἡ σημασία μίας λέξης εἶναι ἡ χρήση τῆς στη γλώσσα»). Σήμερα «ἡ σημασία ὡς χρήση» (meaning-is-use) εἶναι μία ἀπὸ τῆς κύριες μορφῆς προσέγγισης τῆς σημασίας, ἰδίως στη λεξικολογία (πβ. Γ. Μπαμπινιώτη, Εἰσαγωγή στη Σημασιολογία, Ἀθήνα 1985, σ. 8, 24 κ.α.). Ἄλλωστε, ὅτι η χρήση καθορίζει γενικότερα τὸν κανὸνα (norma) τῆς γλώσσας στο λεξολογικὸ (σημασιολογικὸ) ἀλλὰ καὶ στα ἄλλα ἐπίπεδα τῆς γλώσσας εἶναι ευρύτερα παραδεκτὸ ἀπὸ τους χρόνους τοῦ Ορατίου, ο οποίος ὅρισε (*De Arte Poetica* 70-72) ὅτι «usus norma loquendi». Πολὺ εὐστοχα ο Λεξικογράφος καὶ καθηγητῆς τῆς Λατινικῆς φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν Στέφανος Κουμανούδης (1818-1899) μετέφρασε στο Λεξικό του (Συναγωγὴ νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθειῶν ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, Ἀθήνα 1900, λ. ἐξόντωσις) ως ἐξῆς τους στίχους τοῦ Ορατίου: «Πολυλαὶ νεκραὶ θ' ἀναστηθούσιν καὶ ἄλλαι θ' ἀποθάνουσιν / λέξεις τὰ νῦν τιμώμενα, ἂν τὸ θελήσῃ ἡ χρῆσις / παρ' ἧ ἔστι τὸ δίκαιον καὶ ὁ κανὼν τοῦ γέγειν».
29. Αδ. Κοραῆ, Προλεγόμενα, τόμ. Α', σ. 497.

«πρέπει [...] να συναθροισθώσιν αἱ λέξεις καὶ φράσεις, εἰς ἓνα λόγον, ἢ ὕλη τῆς γλώσσης ὅλη ἀπ' ὅλας τὰς πόλεις καὶ χώρας τῆς Ἑλλάδος»³⁰. Ο Κοραΐς δηλ., ελλείπει μιας πραγματικά κοινής³¹ στους χρόνους του, δηλ. μιας πανελληνίας κοινής ομιλουμένης γλώσσας, εισπηγείται τη συγκέντρωση του λεξιλογίου όλων των ελληνικών διαλέκτων και ιδιωμάτων³² τῆς εποχῆς του. Αυτό το προτείνει σκόπιμα αποβλέποντας: α) στον «καθαρὸν τῆς γλώσσης ἀπὸ ἀλλοφύλους λέξεις»³³ (στην αντικατάσταση δηλ. των πολλῶν τότε ξένων λέξεων με λέξεις ελληνικές από τον θησαυρὸ τῆς προφορικής γλώσσας των διαλέκτων και ιδιωμάτων)· β) στο να διδάξει διὰ των λέξεων και τα ἴδια τα πράγματα, αφού «τὰ ὀνόματα [δηλ. οἱ λέξεις] ἐντυπώνουσι μονιμώτερον εἰς τὴν ψυχὴν τὰς ιδέας τῶν πραγμάτων»³⁴. γ) στην αποφυγὴ ἀχρηστων νεολογισμῶν, ὅταν υπάρχουν ἤδη οἱ κατάλληλες λέξεις: «ἡ συνάθροις τῆς ὕλης τῆς γλώσσης καὶ εἰς Λεξικὸν καταχώρισις ἔχει τοῦτο, ὅτι μᾶς φυλάσσει ἀπὸ τὸν κίνδυνον νὰ πλάσσωμεν νέας λέξεις, ἀμφιβόλου πολλᾶκις ἀρχῆς καὶ γενέσεως διὰ πράγματα, τὰ ὅποια πρὸ πολλοῦ ἔχουν ὄνομα σημαντικὸν εἰς τὴν γλῶσσαν. Αἱ μὴ ἀναγκαῖαι πλάσεις τῶν ὀνομάτων δὲν πλουτίζουν τὰς γλώσσας»³⁵. δ) στο ὅτι η γνώση τῆς σύγχρονης γλώσσας θα βοηθήσει (σταθερῆ ἀντίληψη τοῦ Κοραΐ³⁶) στην «εὐκολωτέραν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γλώσσης μάθησιν». Τέλος, ο Κοραΐς προτείνει³⁷ να τυπωθεῖ σε μια πρώτη μορφή ὅλος ο γνωστός γλωσσικός θησαυρὸς και δίπλα σε κάθε τυπωμένη σελίδα να ὑπάρχει μία λευκὴ, που να συμπληρώνεται με πληροφορίες (ἄλλους τύπους, πρόσθετες σημασίες, φράσεις, παροιμίες, λέξεις που δεν περιλαμβάνονται στην πρώτη μορφή τοῦ λεξικοῦ κ.λπ.), τις οποίες θα συλλέγουν, χωριστὰ κινούμενοι, δύο νέοι λόγιοι περιερχόμενοι ὅλη την Ελλάδα³⁸.

Στην πρόταση τοῦ Κοραΐ, γλωσσολογικά επεξεργασμένη, συμπληρωμένη, επιστημονικά συστηματοποιημένη και προσαρμοσμένη στα πραγματικά δεδομένα τοῦ 20οῦ αἰῶνα, στηρίχθηκε ο Γ. Χατζιδάκις³⁹, ο πατέρας τῆς ελληνικῆς γλωσσολογίας, για να προτείνει και να προωθήσει

30. Αδ. Κοραΐ, *Προλεγόμενα*, τόμ. Α', σ. 499.

31. «Κοινή», με την έννοια μιας ενιαίας και ομοιόμορφης προφορικής γλώσσας σε ὅλη την Ελλάδα, δεν ὑπῆρχε ἀκόμη στις ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα. Οἱ λόγιοι μιλοῦν και γράφουν μια λόγια ἕως ἀρχαίζουσα γλώσσα, ενώ η προφορική λαλιά των ἀπλῶν ἀνθρώπων εἶναι ἀκόμη διαλεκτικὰ διαφοροποιημένη σε ἔντονο βαθμὸ και με πολλοὺς ξενισμούς. Ο Κοραΐς εἶναι η πρώτη προσωπικότητα λογίου με ευρύτερη ἀπήχηση στον Ἑλληνισμό, που υποστηρίζει συστηματικὰ την ἀνάγκη υιοθέτησης ενιαίας μορφῆς γραπτῆς και προφορικῆς γλώσσας στην Ελλάδα και ως τέτοια προβάλλει την «κοινή», ὡπως την ονομάζει, γλώσσα, δηλ. την ἀπλή ομιλουμένη, καθαρῶς ἐπισημασμένη (συστηματικὰ ομιλεῖ για «καθαρισμόν») ἀπὸ τις ξενικές λέξεις και ὅτι ο Κοραΐς λαμβανόμενα (κατὰ τα διδάγματα τῆς γλωσσικῆς ἐπιστήμης) ἀποκαλεῖ «κυδαίονους» (π.κ. τη χρήση ἐνεστωτικοῦ τύπου φράζω ἀντὶ τοῦ φράσσω), στους οποίους ἐντάσσει και τους ἔντονα διαλεκτικούς τύπους (στο σημείο αὐτὸ οἱ ἀπόψεις τοῦ Κοραΐ δεν εἶναι ἀπολυτῶς σαφεῖς, ἀν δεν εἶναι ἐνίοτε και ἀντιφατικές). Οπισωδῶν, ο Κοραΐς ἐστράφη και ἀγωνίστηκε σκληρὰ ἐναντίον τῆς καθιέρωσης τῆς (ευρέως τότε υποστηριζομένης) ἀρχαίας γλώσσας, τῆς «Ἑλληνικῆς», ὡπως την ἀποκαλοῦσαν, ως ἐπίσημης γλώσσας τοῦ ἐλευθέρου ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἀντιπαράσσοντας στην «Ἑλληνική» την «κοινή», δηλ. την ἀπλοῦστερη προφορική γλώσσα τοῦ λαοῦ, ὅτι (με μεταγενέστερους τοῦ Κοραΐ ὀρους) θα ονομάζουμε «δημοτική». Ὡστόσο, η «κοινή» τοῦ Κοραΐ, ἀς το ξεκαθαρίσουμε, δεν εἶναι η δημοτικὴ τοῦ Σολωμοῦ ἢ των δημοτικῶν τραγουδιῶν, ἀλλὰ μια «λογιότερη» σε (γραμματικούς και συντακτικούς) τύπους και σε λεξιλογικὰ στοιχεῖα γλώσσα, με ἔντονα προσωπικὸ χαρακτήρα (το ὕφος τοῦ Κοραΐ) και με φανερὴ ἀκόμη την ἀνάμειξη ἀπλῶν και λογιότερων λέξεων και δομῶν. Βλ. Γ. Μπαμπινιώτη, «Αδαμάντιος Κοραΐς» στο *Ἑλληνική Γλῶσσα: Παρελθόν-Παρόν-Μέλλον*, Ἀθήνα, Εκδ. Gutenberg 1994, σ. 41-53.

32. Για τη διάκριση διαλέκτων και ιδιωμάτων, βλ. το Σχόλιο στο λ. διάλεκτος τοῦ παρόντος Λεξικοῦ.

33. Αδ. Κοραΐ, *Προλεγόμενα*, τόμ. Α', σ. 499.

34. Αδ. Κοραΐ, *Προλεγόμενα*, τόμ. Α', σ. 500.

35. Αδ. Κοραΐ, *Προλεγόμενα*, τόμ. Α', σ. 500-501.

36. Ο Αδ. Κοραΐς ἴπταν ο πρώτος που εἶδε την ἑλληνική γλώσσα στην ιστορική της ἐνότητα και που διδάξε σταθερὰ και σε κάθε ευκαιρία την ἀνάγκη να γνωρίζουν οἱ Ἑλληνες τόσο τη σύγχρονη κοινή γλώσσα ὅσο και την ἀρχαία ἑλληνική γλώσσα, στην οποία ἀνάγεται το κύριο μέρος τῆς δομῆς και τοῦ λεξιλογίου της. Η θέση τοῦ Αδ. Κοραΐ στη σχέση ἀρχαίας και νέας Ἑλληνικῆς συνοψίζεται στη γνωστὴ ρήση του (ἀπὸ ἐπιστολὴ του προς τον Ἀλέξανδρο Βασιλείου): «Χωρὶς τὴν ἀκριβεστάτην εἰδησιν τῆς [ἀρχαίας] Ἑλληνικῆς, ὅστις καταγίνεται εἰς τὸ νὰ διορθώσῃ τὴν κοινὴν ἢ νὰ δώσῃ εἰς αὐτὴν κανόνας ἢ νὰ κρίνῃ καθ' ὅσον ἴσῃ ἄλλον τρόπον, περιπατεῖ εἰς τὴν σκοτίαν καὶ δὲν ἠξέυρει μῆτε ποῦ ὑπάρχει μῆτε τί κἀμνεῖ» (*Ἀλληλογραφία*, τόμ. Β', σ. 116). Βεβαίως, εἶναι γνωστὸ ὅτι ο Κοραΐς, ὡπως και ο Μ. Deffner (Δέφνερ) και ο Κ. Foy (Φόυ), παρεγνώρισαν τον καθοριστικὸ ρόλο που ἔπαιξε στη διαμόρφωση τῆς Ν. Ἑλληνικῆς η γλώσσα των Βυζαντινῶν τῆς πρώτης περιόδου. Το ἴδιο συνέβη ἀκόμη και με γλωσσολόγους, με ἐγκρατεῖς φιλόλογους και λεξικογράφους, ὡπως τον Στ. Κουμανοῦδη (πθ. Κ.Θ. Δημαρὰ, *Προλεγόμενα* στη «Συναγωγὴ» τοῦ Στ. Κουμανοῦδη [Ἀθήνα 1980], σ. XXX κ.εξ.) και, πολὺ περισσότερο, με τον Ἀθανάσιο Χριστοπόουλο και την περίφημη «Αἰολοδωρικὴ θεωρία» του, που ἐξηγοῦσε την προέλευση τῆς Ν. Ἑλληνικῆς ἀπευθείας ἀπὸ την ἀρχαία (και μάλιστα ἀπὸ την αἰολική και τη δωρικὴ διάλεκτο!), ἀγνοώντας το Βυζάντιο. Τα πράγματα ἀποκατέστησε ἐπιστημονικῶς στην ὀρθὴ τους βάση ο Γ. Χατζιδάκις, ο οποίος ἀπέδειξε ὅτι η Ν. Ἑλληνικὴ προήλθε ἀπὸ τη Μεσαιωνικὴ Ἑλληνικὴ των Βυζαντινῶν και αὐτὴ ἀπὸ την Ἀλεξανδρινὴ Κοινή, η οποία ἀνάγεται στην αττικὴ διάλεκτο και δι' αὐτῆς στην ἀρχαία ἑλληνική γλώσσα. Ἐτσι, ο Χατζιδάκις ἀποκατέστησε την ἀδιάσπαστη προφορική παράδοση και ἐξέλιξε τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἀπὸ τὸ τοῦ Ομηροῦ μέχρι τῆς σύγχρονης Ἑλληνικῆς χωρὶς κἀμαρτά, ὅπως αὐτὰ που δημιουργοῦνταν ἀπὸ την παραγνώριση τοῦ Βυζαντίου (βλ. ἰδίως Γ. Χατζιδάκι, *Περὶ τῆς ἐνότητος τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*. Ἐπιστ. Ἐπετ. Παν. Ἀθηνῶν 5, 1908-9, σ. 47-151). Στον ιστορικὸ χώρο, προηγήθηκαν στην ἀποκατάστασιν τοῦ Βυζαντίου ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος και, κυρίως, ο ιστορικὸς Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, ενώ στη μελέτη τῆς ιστορικῆς συνέχειας τῆς γλώσσας τα θεμέλια ἔθεσε ο συγγραφέας τῆς πρώτης ιστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας (*Δοκίμιον ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, Ἀθήνα 1871) γλωσσολόγος Δημήτριος Μαυροφρόνης. Για τη συμβολὴ τοῦ Γ. Χατζιδάκι στη συνειδητοποίηση τῆς ιστορικῆς συνέχειας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, βλ. Γ. Μπαμπινιώτη: «Γ. Χατζιδάκις» στο *Ἑλληνική γλῶσσα: Παρελθόν-Παρόν-Μέλλον*, Ἀθήνα, εκδ. Gutenberg 1994, σ. 55-75 και Δ. Βαγιακάκου, Γ. Ν. Χατζιδάκις, *Βίος καὶ ἔργον*. Προτάσσεται στο Γ. Χατζιδάκι, *Γλωσσολογικὰ Ἔρευνα*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1977, σ. 1-143.

37. Αδ. Κοραΐ, *Προλεγόμενα*, τόμ. Α', σ. 502.

38. Αδ. Κοραΐ, *Ἑλληνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. Γ' (1809), Πλουτάρχου Βίοι Παράλληλοι, σ. πθ': «Διὰ τὴν συναχθῆ τοιαύτη ὕλη, ἀνάγκη να περιέλθωσιν τὴν Ἑυρωπαϊκὴν καὶ Ἀσιακὴν Ἑλλάδα και τὰς νήσους αὐτῶν δύο νέοι λόγιοι, εἷς τοῦ ἄλλου χωριστὰ, ἔχοντες δύο Λεξικά τῆς κοινῆς γλώσσης, με προσκολλημένον φύλλον ἕν ἄγραφον εἰς ἕκαστον φύλλον τυπογραφημένον. καὶ νὰ συνάξωσι με τὴν ἐσχάτην ἀκριβείαν ὅχι μόνον τὰς λέξεις, ὅσαι λείπουσιν ἀκόμη ἀπὸ τὰ κοινὰ Λεξικά, ἀλλὰ και τὰς φράσεις τῆς γλώσσης και αὐτὰς τὰς παροιμίας, ὅσας ἔχει καθ' ἡμέραν εἰς τὸ στόμα ὁ κοινὸς λαός». Ἀξίζει να σημειωθεῖ ὅτι τη μέθοδο αὐτὴν, μεταξὺ ἄλλων, ἀκολούθησαν ἀργότερα οἱ υπεύθυνοι τῆς συντάξεως τοῦ ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (πθ. Ανθ. Παναδόπουλο, *Προλεγόμενα* στον Α' τόμ. τοῦ ΙΛΑ, σ. ι'), γεγονός στο οποίο ἀναφέρεται ἐκτενῶς και ο Μ. Τριανταφυλλίδης (*Υπόμνημα περὶ τοῦ ἱστορικοῦ λεξικοῦ*, Ἄπαντα Μ. Τριανταφυλλίδη, τόμ. Β', 1963, ἰδίως σ. 435 κ.εξ.).

39. Ο Γ. Χατζιδάκις ἐπέμεινε ἰδιαίτερος στην ἀνάγκη ἐκδόσεως ἐνός (ἐπιστημονικὰ συντεταγμένου) λεξικοῦ ολόκληρης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, ἐνός ἱστορικοῦ λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς. Τις σκέψεις του για το Λεξικὸ τῆς Ἑλληνικῆς ἔχει διατυπώσει σε σειρά δημοσιευμάτων του, των οποίων κυριότερα [ἀναδημοσιευμένα στο Γ. Χατζιδάκι, *Γλωσσολογικὰ Ἔρευνα*, τόμ. Α' (1934) και τόμ. Β' (1977)] εἶναι:

1909α Σκέψεις τινές περὶ τῆς συντάξεως τοῦ ἑλληνικοῦ λεξικοῦ. Περ. «Παναθήναια» τόμ. 9, τεύχ. 15 Ἀπρ., σ. 3-6 [= Γλωσσολ. Ἔρευνα, τόμ. Β', σ. 120-125].

1909β Περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἀνάγκης ἐνός λεξικοῦ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Τεσσαρακονταετηρίς Κ.Σ. Κόντου (Ἀθήνα), σ. 7-34 [= Γλωσσολ. Ἔρευνα, τόμ. Α', σ. 471-489].

1912 Περὶ τοῦ ἑλληνικοῦ λεξικοῦ. Περ. «Ἀθηνᾶ», τόμ. 24, σ. 373-384 [= Γλωσσολ. Ἔρευνα, τόμ. Β', σ. 129-136].

1927 Περὶ τῶν σπουδῶν καὶ τοῦ λεξικοῦ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς γλώσσης. «Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», τόμ. 2, σ. 531-541 [= Γλωσσολ. Ἔρευνα, τόμ. Β', σ. 457-464].

1929 Περὶ τῆς ἀνάγκης λεξικοῦ τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης. Περ. «Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν» τόμ. 6, σ. 14-16 [= Γλωσσολ. Ἔρευνα, τόμ. Β', σ. 494-496].

τη σύνταξη ιστορικού λεξικού τής ελληνικής γλώσσας, τού Ιστορικού Λεξικού τής Νέας Ελληνικής, που άρχισε να εκδίδει η Ακαδημία Αθηνών από το 1933. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι σε ένα αρχικό στάδιο τής σύνταξης τού ιστορικού λεξικού τής Ακαδημίας συζητήθηκε και εφαρμόστηκε τροποποιημένη ακόμη και η πρακτική υπόδειξη τού Κοραή για τη συλλογή γλωσσικού υλικού με συμπλήρωση τυπωμένων σχεδίων τού Λεξικού.

6.1.1 Λεξικογραφία και ιδεολογία

Στον Κοραή το λεξικό παίρνει για πρώτη φορά έναν ιδεολογικό χαρακτήρα, αφού θεωρείται απαραίτητο εργαλείο για τη γλώσσα και την παιδεία τού Γένους μέσα στη διαφωτιστική προσπάθεια τού Κοραή. Η γνώση τής γλώσσας, νέας (κοινής) και αρχαίας («Ελληνικής»), φρονεί ο Κοραής, οδηγεί στην παιδευτική ανύψωση τού Γένους και στη συνειδητοποίηση τής ιστορίας και τού πολιτισμού του. Οι λέξεις για τον Κοραή δεν δηλώνουν απλές πληροφορίες, αλλά είναι «σύμβολα με τὰ ὁποῖα τὸ Ἔθνος ἐκφράζει τὰς ἰδέας του»⁴⁰. Γλώσσα, νόση και κόσμος τής πραγματικότητας για τον Κοραή συνδέονται άρρηκτα μεταξύ τους, ακριβῶς ὅπως διδάσκει και η σύγχρονη γλωσσολογία. «Λέξεις-ιδέες-πράγματα» είναι το τρίπτυχο με το οποίο αντιμετωπίζει ο Κοραής τη γλώσσα μέσα από έναν φιλοσοφικό προβληματισμό που μονιμῶς τον απασχολεί⁴¹ και από μια ιδεολογική θεώρηση τής γλώσσας στο πλαίσιο τού Διαφωτισμού. Αυτό το τρίπτυχο καλεῖται να υπηρετήσει, πάνω απ' όλα, και το Λεξικό, γιατί αλλιῶς, «τὸ ἀδιόριστον τῶν λέξεων γεννᾷ τὸ ἀκατάστατον τῶν ἰδεῶν καὶ τοῦτο πάλιν τὸ ἀκατάστατον τῶν πράξεων»⁴². Το λεξικό, λοιπόν, πρέπει να ορίσει προσεκτικὰ τις λέξεις, να δώσει σαφῆ ὀρισμὸν των σημασιῶν⁴³ («ιδέες» τις λέει ο Κοραής) που δηλώνει κάθε λέξη. Γι' αυτό και συνιστᾷ, μέσα από το λεξικό, μια βαθύτερη γνώση τής λέξης, μια διαχρονική-ετυμολογική προσέγγισή της: «μακρυνόμεναι [οἱ υστερογενεῖς μεταφορικές σημασίαι] ἀπὸ τὴν ἐτυμολογίαν τῆς πρώτης κυρίας λέξεως, φέρουσι σύγχυσιν εἰς τὰς ἀγμμάστους κεφαλὰς, ἐὰν δὲν ἐξηγῶνται ἀκριβῶς εἰς τὰ Λεξικά τῆς γλώσσης»⁴⁴. Ο ἴδιος δίνει χαρακτηριστικὰ παραδείγματα⁴⁵ (τις λέξεις πλούτος, θαύμα, ἅγιος, δίκαιο) που η ἀγνοία τής αρχικῆς σημασίας (ετυμολογίας) οδηγεί σε ατελή γνώση τής σύγχρονης σημασίας, ἐνίοτε και σε παρερμηνεία. Γενικότερα ο Κοραής θέτει τη λεξικογραφία στην υπηρεσία τής γνώσης, δηλ. τής μόρφωσης και τής παιδείας: «Μεγάλην λοιπὸν ὠφέλειαν θέλει προξενήσῃν εἰς τὴν γλῶσσαν καὶ εἰς τὸ γένος, ὅστις περιέβη τὴν Ἑλλάδα ὄλην διὰ μόνην τὴν ἔρευναν καὶ συνάθροισιν τῶν λέξεων. Εἰς αὐτὸν πρέπει ὅχι τὸ Λεξιθῆρας ἀλλὰ τὸ Γνωσιθῆρας ὄνομα»⁴⁶. Ο μελετητῆς τού Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ και τού Αδ. Κοραή, ο Κ.Θ. Δημαρᾶς, σε ἕνα ἐξέχον κείμενό του με τίτλο «Λεξικογραφία και ιδεολογία», που χρησιμεύει ως Προλεγόμενα στην επανέκδοση (το 1980) τού Λεξικοῦ τού Στεφ. Κουμανούδη, παραλληλίζει εὔστοχα⁴⁷ τὴν ιδεολογία που χαρακτήριζε τους δύο ἄνδρες (Κοραή και Κουμανούδη) σε σχέση με τη γλώσσα (ιδιαίτερα τους νεολογισμούς)⁴⁸ και τὴν παιδεία. Γράφει για τὸ λεξικογραφικὸ ἔργο τού Κουμανούδη: «Ὁμως ἐκεῖνο ποὺ διατρέχει τὴν ὅλη δομὴ τῆς ἐργασίας [ενν. στο Λεξικό τού Κουμανούδη] εἶναι ἡ ροπή πρὸς τὴν ἐνότητα ἀνάμεσα στὸν ἀρχαῖο καὶ τὸν νεότερο ἑλληνικὸ κόσμον, ἡ θέληση γιὰ νὰ καταστῆ τὸ ἐνωτικὸ στοιχεῖο τῆς παιδείας πιὸ δεμένο, πιὸ ἰσχυρό»⁴⁹ και «Ἔτσι φανερῶνεται νὰ εἶναι ἐκεῖνος [ενν. ο Κουμανούδης] ποὺ ἐδωροφόρησε στὴν νέα ἑλληνικὴ παιδεία τὸν μοναδικὸ αὐτὸν θησαυρὸ, τὴν Συναγωγὴ [...] Λεξικὸ, ἂν θέλει κανεῖς, νεολογισμῶν, ἀσφαλῶς, ἀλλὰ, ἰδίως, τὴν ἔκφραση, ὑψηλὴ σὲ λιτότητα, ἐθνικῆς ψυχολογίας καὶ ιδεολογίας (τις ὁποῖες ὀφείλουμε νὰ μὴν παραβλέψουμε), μᾶς προσφέρει τὸ στοχαστικὸ τοῦτο βιβλίον»⁵⁰.

6.2 Το Λεξικό τού Σκαρλάτου Βυζαντίου

Η ἄλλη, μετὰ τον Κοραή, μεγάλη μορφή λεξικογράφου τού 19ου αἰῶνα ἦταν ο Δημήτριος Σκαρλάτος ο Βυζάντιος (1798-1878). Είναι ο συντάκτης τριῶν λεξικῶν που σφράγισαν τὴν ἑλληνικὴ λεξικογραφία και μαζί ο πρώτος Ἕλληνας λεξικογράφος, ο οποίος γράφει λεξικό μέσα στην Ἑλλάδα, στο ελεύθερο νέο ἑλληνικὸ κράτος. Το ἕνα λεξικό, το πρώτο του, που κυρίως μας ενδιαφέρει ἐδῶ, εἶναι ἕνα λεξικό τής Νέας Ελληνικής, τής δημοτικῆς ὅπως θα λέγαμε σήμερα: Λεξικὸν τῆς καθ' ἡμᾶς ἑλληνικῆς διαλέκτου⁵¹. Εκδίδεται το 1835 και επανεκδίδεται το 1857² και το 1874³ (φωτ. ανατ. 1974). Είναι το λεξικό το οποίο ο διευθυντῆς και εκδότης τού α' τόμου τού Ιστορικοῦ Λεξικοῦ τής Ακαδημίας Αθηνῶν, ο Ἄνθιμος Παπαδόπουλος, χαρακτηρίζει ως «τὸ πληρέστερον καὶ τελειότερον λεξικὸν τοῦ [19ου] αἰῶνος»⁵², μολοντὶ δεν περιέχει περισσότερες ἀπὸ 10.000 λέξεις⁵³. Το δεύτερο λεξικό τού Βυζαντίου εἶναι τὸ Λεξικὸν Ἑλληνικῶν καὶ Γαλλικῶν (α' ἔκδ. 1846), πολῦτιμο για τὸ πλῆθος των νέων λέξεων που

40. Αδ. Κοραή, Προλεγόμενα, τόμ. Α', σ. 496.

41. Αδ. Κοραή, Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Γ' (1809), σ. ια' (υποσημ. 1): «Μὴν ἐνοχληθῆ ὁ ἀναγνώστης ἀπὸ τὴν συχνὴν ἐπανάληψιν τοῦ ὀνόματος τῆς Φιλοσοφίας. [...] ὅτι τίποτε καλὸν χωρὶς αὐτῆς νὰ κατορθωθῆ δὲν εἶναι δυνατόν».

42. Αδ. Κοραή, Προλεγόμενα, τόμ. Α', σ. 496 (υποσημ.).

43. Για τὴ διαφορά σημασίας, ἐννοίας (ιδέας) και νοήματος, βλ. τὸ Σχόλιο στη λ. σημασία τού παρόντος Λεξικοῦ.

44. Αδ. Κοραή, Προλεγόμενα, τόμ. Α', σ. 504 κ.εξ.

45. Αδ. Κοραή, Προλεγόμενα, τόμ. Α', σ. 503.

46. Αδ. Κοραή, Προλεγόμενα, τόμ. Α', σ. 503.

47. Κ.Θ. Δημαρᾶς, «Λεξικογραφία και ἰδεολογία», Προλεγόμενα στην ἔκδοση (τῶ 1980) τού Στ. Κουμανούδη, Συναγωγὴ νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθειῶν ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, α' ἔκδ. 1900, σ. xxxix κ.εξ.

48. Ο Κοραής, ἀποβλέποντας στη «διόρθωση» και στον «καθαρισμὸ» τῆς κοινῆς γλώσσας ἀπὸ τους ξενισμούς, εἶναι «ο πρώτος διδάσκαλος» στην αξιοποίηση τού λεξικογραφικοῦ θησαυροῦ τῆς αρχαίας με τὴ μορφή, σημασιολογικῶν κυρίως, νεολογισμῶν (αρχαῖες λέξεις με τὴν παλιά τους σημασία ἢ με ἄλλη νέα) για τὴν ἀντικατάσταση ξένων λέξεων ἢ τὴν ἀπόδοση νέων ἐννοιῶν (ὄρων κ.λπ.). Ὡστόσο, τὴ συστηματικὴ καταγραφή των νεολογισμῶν που πλάστηκαν στη λόγια γλώσσα για νὰ διπλωθῶν νέες ἐννοιες ὀφείλουμε στον Στ. Κουμανούδη (Συναγωγὴ νέων λέξεων..., 1900).

49. Κ.Θ. Δημαρᾶς, ἔ.α., σ. xlv.

50. Κ.Θ. Δημαρᾶς, ἔ.α., σ. lvi.

51. Ο πλήρης τίτλος εἶναι: Λεξικὸν τῆς καθ' ἡμᾶς ἑλληνικῆς διαλέκτου μετῆρμηνευμένης εἰς τὸ ἀρχαῖον ἑλληνικὸν καὶ τὸ γαλλικόν.

52. Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1933, Προλεγόμενα, σ. στ'.

53. Ο ἴδιος ο Σκαρλάτος ο Βυζάντιος ἐξηγεῖ στα Προλεγόμενά του ὅτι αρχικῶς σκοπὸς τού ἔργου ἦταν νὰ δώσει μια συντομειμένη και βελτιωμένη μορφή τού λεξικοῦ τού Βλάχου [ἐννοεῖ τὸ Λεξικό τού Γερασίμου Βλάχου τού Κρητός, ἐπιγραφόμενον Θησαυρὸς τῆς ἐγκυκλοπαιδικῆς βάσεως τετραγλώσσας, βλ. ἀνωτ. «Λεξικά τού 17ου αἰ.», ἀλλὰ «τὸ ἔργον [...] ἐγένετο βαθμηδὸν περικτικώτερον, ὥστε κατήντησεν ἤδη 'να περιέχῃ δέκα περί που λέξεων χιλιάδας» (Προλεγόμενα, 1874³, σ. ε'). Ο Λεξικογράφος ἐξηγεῖ ἔντιμα και προειδοποιεῖ τὸν ἀναγνώστη (αὐτ.): «Αὐτὰ προοιμίσα δι' ἐκείνους, ὅσοι, βλέποντες τὴν ἐπιγραφὴν τού πονημάτος μου, ἀπαιτήσονται Λεξικὸν ἐντελὲς τῆς σημερινῆς τῶν Ἑλλήνων γλώσσης, ἐν ᾧ κυρίως 'δὲν εἶνε παρὰ βοήθημα πρόχειρον διὰ τοὺς πρωτομαθεῖς σπουδαστὰς τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς [...]».

περιέχει από μεταφράσεις ή και αποδόσεις αντιστοίχων λέξεων της Γαλλικής, της οποίας ο Βυζάντιος υπήρξε άριστος γνώστης⁵⁴. Το τρίτο λεξικό του είναι το *Λεξικόν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, γνωστό κυρίως από την έκδοση του 1852⁵⁵. Πρόκειται για λεξικό της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, συντεταγμένο με βάση τον περίφημο *Θησαυρό τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης* του Ερρίκου Στεφάνου (ιδίως της γ' εκδόσεως από τον Firmin Didot, που άρχισε το 1831⁵⁶), «ἐκ τοῦ ὁποίου», κατά τον Σκαρλάτο Βυζάντιο, «καθὸς ἀπὸ τοῦ Ὠκεανοῦ, πάντες μὲν ποταμοί, πᾶσα δὲ θάλασσα λεξικογραφίας Ἑλληνικῆς ἀπορρέει»⁵⁷.

Ο Σκαρλάτος Βυζάντιος, αυτοδίδακτος λεξικογράφος, ανήκει στους εξαιρετικούς παιδείας λογίους του 19ου αιώνα, που με τα λεξικά και τις γλωσσικές θέσεις του έπαιξε σημαίνοντα ρόλο στην εποχή του, συγκαταλεχθείς στους διδασκάλους του Γένους. Εκείνο που επέτυχε ήταν να δώσει τρία λεξικά, τα οποία έκτοτε απετέλεσαν σημεία αναφοράς στις γλωσσικές και φιλολογικές σπουδές και πολύτιμη πηγή υλικού για τα λεξικά που ακολούθησαν. Το κυριότερο όμως είναι ότι η λογιότητα του Σκαρλάτου Βυζαντίου, η επαγγελματική σχεδόν ενασχόλησή του με τη σύνταξη λεξικών και η επαφή του με ξένα μεγάλα (ιδίως γαλλικά) λεξικά, τα οποία φαίνεται να γνωρίζει, όπως γνωρίζει και τη σχετική με τα λεξικά και τη γλωσσική βιβλιογραφία⁵⁸ των χρόνων του, ανήγαγαν τα λεξικά του σε πρότυπα, που και την ποιότητα των ελληνικών λεξικών έκτοτε ανέβασαν και άλλους λογίους παρεκίνησαν να ασχοληθούν με τη λεξικογραφία, όπως τον Άγγελο Βλάχο, τον Ν. Κοντόπουλο, τον Γ. Ζηκίδη, τον Αντ. Ηπίτη κ.ά.

Ό,τι επισημάνθηκε πιο πάνω για την επίδραση που άσκησε στη λεξικογραφία η ιδεολογία των λεξικογράφων, φαίνεται πολύ καθαρότερα στο Λεξικό της Ν. Ελληνικής του Σκαρλάτου Βυζαντίου. Σε αυτό και τα ερμηνεύματα των νεοελληνικών λέξεων είναι στην αρχαία (!) και οι ξενικής καταγωγής (τουρκικής, ιταλικής, βενετσιάνικης ή και γαλλικής) νεοελληνικές λέξεις διαχωρίζονται από το κύριο σώμα των λημμάτων και δίδονται στο τέλος του λεξικού, σε ειδικό «Παράρτημα περιέχον τὰς ἐκφυλλοφορητέας [δηλ. τις απόβλητες και ελληνοιστι αποδιδόμενες] ἑτερογλώσσους λέξεις». Αυτά φυσικά συνδέονται με την ξεκάθαρη και μαχητική τοποθέτηση του Σκαρλάτου Βυζαντίου υπέρ του εξαραισμού της γλώσσας αφενός (γραπτή και προφορική γλώσσα του ελεύθερου ελληνικού κράτους πρέπει να γίνει σταδιακά η αρχαία ελληνική γλώσσα) και υπέρ του καθαρισμού της Νεοελληνικής από τους ξενισμούς αφετέρου. Με άλλα λόγια, σχετίζεται με τη θέση του Σκαρλάτου Βυζαντίου στο γλωσσικό ζήτημα, που τότε βρίσκεται ακόμη στην αρχή του, και με το κήρυγμα του Κοραή⁵⁹ για καθαρό και διόρθωση της γλώσσας από ξενισμούς⁶⁰ και «χυδαισμούς», που ο Βυζάντιος ασπάζεται και εφαρμόζει συστηματικά στο Λεξικό του. Η ιδεολογία⁶¹ δηλ. του Σκαρλάτου Βυζαντίου κατευθύνει και τη λεξικογραφία του. Έτσι στο «Παράρτημα τῶν ἐκφυλλοφορητέων» δεν υπάρχουν μόνο λέξεις άγνωστες στη σημερινή γλώσσα και χρήσιμες μόνο για την ιστορία της Ελληνικής (π.χ. *ασμά-καμπάκι* το κολοκύθι, *δεξγκερές* το φορείο για ασθενείς, *ιλιτζμία* τα δημόσια τέλη, *μασαλάς* η δάδα, ο *πυρός*, *τουλούμπα* η αντλία, *ταμπίετι* η συνήθεια, *σουγιολού* ο υδραγωγός, *χοκκαμπαζλήκια* οι γη-τιεές κ.λπ.), αλλά και πολλές ξένης καταγωγής λέξεις που επικράτησαν από τότε στην Ελληνική και που δεν δικαιολογείται η αποβολή τους

54. Ας σημειωθεί ότι ο Κουμανούδης στη *Συναγωγή τῶν νέων λέξεων*, δηλ. στη συγκέντρωση και καταγραφή των νεολογισμών της λογίας γλώσσας, αντλεί συχνά από το *Ἑλληνικόν καὶ Γαλλικόν Λεξικόν* του Βυζαντίου (από την έκδ. του 1846 όσο και από τη β' έκδ. του 1856). Αξίζει επίσης να επισημανθεί η προσκόλληση του Σκαρλάτου Βυζαντίου στη γαλλική γλώσσα, που τον οδηγεί ώστε στο Λεξικό της Ν. Ελληνικής σε κάθε λήμμα και σε όλες τις σημασίες του λήμματος να δίνει και την απόδοση στη Γαλλική! (Το ίδιο κάνει και ο Κοραής στο δικό του λεξικό, στα *Ἄτακτα*). Φθάνει μάλιστα να προτείνει στην τότε Κυβέρνηση της Ελλάδος τα εξής για τον χρησιμοισμό της νέας ελληνικής γλώσσας: «Νὰ προτεθῆ εἰς μετάφρασιν τὸ Λεξικὸν τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας [σημ. αυτό που έχει ως πρότυπο και ο Κοραής, βλ. ανωτ. σημ. 25] ἑφημερίς φιλολογικὴ ἢ δημοσιεύη ἅπασα ἢ δις τοῦ μηνὸς τὰς διαφόρους Γαλλικὰς λέξεις, τῶν ὁποίων ζητεῖται ἢ ἀντιστοιχοῦσα Ἑλληνικῇ, καὶ τὰς Ἑλληνικὰς αὐτὰς, ὅσαι θὰ καταχωρισθοῦν εἰς τὸ Λεξικόν, καὶ ἢ ἀ ζητῆ περὶ αὐτῶν τὴν γνώμην τῶν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος παιδευμένων [...] ὅσαι δὲ λάβουν τὰς πλειστέρας ψήφους καὶ τῶν ἐπὶ τούτῳ διωρισμένων τῆς Ἀκαδημίας μελῶν τὴν ἐπιψήφισιν, ἔκειναι μόναι ἢ ἀ καταχωρίζονται εἰς τὸ Λεξικόν καὶ, πολιτογραφούμεναι τοιοῦτρόπως, ἢ ἀ χρησιμεῖουν ὡς τύπος εἰς τὰ Γραφεῖα τῆς Κυβερνήσεως, ἀπὸ τὰ ὁποῖα θὰ λάβουν τρόπον τινὰ τὴν καθιέρωσίν τ'ων [...] (Προλεγόμενα στὸ Λεξικὸν τῆς καθ' ἡμᾶς Ἑλληνικῆς διαλέκτου, 1874³, σ. κγ').
55. Η α' έκδοση είναι του 1839 με τίτλο *Ἐπίτομον Λεξικόν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*. Η έκδοση αυτή, όπως γράφει ο εκδότης του έργου Ανδρέας Κορομπλάς στο «Προσίμῶν» του στην έκδοση του 1852, «τοιαύτην ἔλαβε ἤδη ἀλλοίωσιν καὶ αὔξησιν, ὥστε οὔτε δευτέρα ἔκδοσις ἐθεωρήθη δίκαιον νὰ ὀνομασθῆ οὔτε τὴν ὄλως ἀκατάλληλον ἐπίκλησιν τοῦ ἐπιτόμου νὰ διατηρήσῃ».
56. Ο Σκαρλάτος Βυζάντιος προφανώς είχε υπ' ὄψιν του ορισμένους μόνο τόμους της εκδόσεως του Didot, η οποία περατώθηκε το 1865, μετά την έκδοση του Λεξικού του Βυζαντίου.
57. Προλεγόμενα στο *Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης*, 1852, σ. α' .
58. Όχι μόνο γνωρίζει λ.χ. σύγχρονους ξένους επιστήμονες που ασχολούνται με την ετυμολογία (αναφέρει τους Kanne, Kuithan, Riemer, Wagner, Murray κ.ά., βλ. Προλεγόμενα στο *Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, σ. θ'), αλλά φαίνεται να γνωρίζει και τη μόλις από το 1816 αναφανείσα επιστήμη της γλωσσολογίας (ιστορικής και συγκριτικής στο ξεκίνημά της από τον Franz Bopp, βλ. Γ. Μπαμπινιώτη, *Συνοπτικὴ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας με εἰσαγωγὴν ἐπὶ τὴν ἱστορικοσυγκριτικὴν γλωσσολογία*, Αθήνα 1998², σ. 33 κ.εξ.). Έτσι, επισημαίνοντας την άγνοια ξένων γλωσσών από τους αρχαίους Έλληνες, παρατηρεῖ (Προλεγόμενα, σ. ε') προσφύως: «ἀναγιγνώσκοντες τὸν Κρατύλον [εν. τον διάλογο του Πλάτωνος που αναφέρεται στη γλώσσα και την ετυμολογία των λέξεων], ἐνεθυμήθημεν πολλὰκις, τίνες ἂν ἦθελαν καταστῆ οἱ πρωτότυποι ἐκεῖνοι ἄνδρες, οἱ Πλάτωνες, οἱ Ἀριστοτέλεις, οἱ Ἰηποκράτεις, ἐὰν ἐγγύριζον καὶ ἐσπούδαζον τὰς διαλέκτους τῶν συγχρόνων αὐτῶς βαρβάρων, καθὼς ἑτοὺς ἔλεγον, καὶ μέχρι τίνος ἦθελον προαγάγῃ τὴν περὶ θεωρίας τῶν γλωσσῶν ἐπιστήμην, ἐὰν ἐξήθον τὰ συμπεράσματά τ'ων ἐκ τῆς ἀντιπαράθεσεως αὐτῶν πρὸς ἀλλήλας, κατὰ τὸ σημερινόν [εν. τῆς ιστορικοσυγκριτικῆς γλωσσολογίας] σύστημα τῆς Linguistique. Ἄλλ' εἰς τούτους χρόνους ἐκεῖνους ὁ δὴ γλωσσὸς ἄνθρωπος ἦτον εὐρημα σπανιωτάτων, καὶ θαῦμα τοῦτο ἦν, ἄνθρωπος εἰς ἀκριβῶν διαλέκτους δύο", λέγει ὁ Γαληνός».
59. Ενώ ο Αδ. Κοραής δεν γνωρίζει τον Σκαρλάτο Βυζάντιο (αφού το Λεξικό του εκδίδεται το 1835, δύο χρόνια μετά τον θάνατο του Κοραή το 1833), ο Βυζάντιος γνωρίζει φυσικά και μιλάει με σεβασμό για τον Κοραή: «Ἄν ἔδεν προλαβῆ τὴν ἐξὴν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς [...], ἄς μὴν ἐλίπισθαι ποτὲ ἢ ἀ γράμῃ ὀρθῶς εἰς τὴν νεωτέραν, καὶ μάρτυρ τούτου αὐτὸς πάλιν ὁ Κοραῆς, τοῦ ὁποίου καθὼς θαυμάζομεν καὶ μιμούμεθα τὸ ἀμίμητον ὕφος τῶν προλόγων καὶ διαλόγων, ἐπίσης ἀναγιγνώσκοντες καὶ τὰς εἰς τὸ ἀρχαῖον ἰδίωμα σημειώσεις, γοητευόμεθα» (Λεξικὸν τῆς καθ' ἡμᾶς ἑλληνικῆς διαλέκτου, έκδ. 1874³, Προλεγόμενα, σ. ζ'). Βεβαίως, ο Βυζάντιος, φύσει συντηρητικό πνεύμα, διαφέρει σημαντικά και στη γλώσσα από τον φωτισμένο και δυτικοποιημένο λόγο του Γένους Αδαμάντιο Κοραή. Ο Βυζάντιος είναι σχεδόν νεοαττικιστής, οραματιζόμενος επιστροφή στην αρχαία γλώσσα. Ο Κοραής τίθεται αναφανδόν υπέρ της κοινῆς γλώσσας και εναντίον της χρήσεως της αρχαίας Ελληνικής ως γλώσσας των ελευθέρων Ελλήνων, μολονότι δεν παύει ποτέ να καλλιεργεῖ φιλολογικά ο ίδιος και να κηρύσσει ανυποχώρητα τη χρησιμότητα της γνώσης των αρχαίων κειμένων για την παιδεία («τον φωτισμόν») και για τη γλώσσα του Γένους.
60. Βεβαίως ο Βυζάντιος, όπως και ο Κοραής, στρέφονται –και ορθῶς– εναντίον των ξενισμών και κηρύσσουν τον καθαρισμό της γλώσσας από το πλήθος των ξενισμών, από τους οποίους έβριθε τότε η ελληνική γλώσσα. Το περίεργο όμως είναι ότι και οι ίδιοι χρησιμοποιούν και προβάλλουν, και εκεί που δεν χρειάζεται, τη γαλλική γλώσσα! Έτσι και ο Βυζάντιος στο Λεξικό της Ν. Ελληνικής και ο Κοραής στο Λεξικό του (*Ἄτακτα*), σε κάθε σχεδόν λήμμα, αναφέρουν πώς αποδίδεται η λέξη ή η φράση στη Γαλλική, και μάλιστα με σειρά συνωνύμων!
61. Ας σημειωθεί ότι ο Σκαρλάτος Βυζάντιος, ως γνήσιο τέκνο της Κωνσταντινούπολης, όχι μόνο ενστερνίστηκε την προσφορά και την αξία του βυζαντινού πολιτισμού στη συνέχεια του Ελληνισμού (αντίθετα λ.χ. προς τον Κοραή), αλλά και έγραψε εκτενές (τρίτομο) έργο για την Κωνσταντινούπολη (*Ἡ Κωνσταντινούπολις*, 1851-69), μια μοναδική για την εποχή της ιστορική και τοπογραφική μονογραφία για την πρωτεύουσα του Βυζαντίου.

από τη γλώσσα (π.χ. αμπάρι, βάρδια, βιολί, γάντζος, ζάρι, ίντριγκα, καβουρδίζω, καβγάς, λακέρδα, μάστορης, μπακάλης, νεράτζι, ομπρέλλα, πανταλόνι, πέννα, σαλάτα, τεμπέλης, φουστάνι, χάπι, χαβιάρι κ.λπ.)⁶². Οπωσδήποτε, ο ίδιος ο Βυζάντιος σπεύδει στα Προλεγόμενα του να αναγνωρίσει ότι η αντικατάσταση των ξενικών λέξεων με ελληνικές δεν είναι πάντοτε δυνατή ή απαιτεί την πάροδο μακρού χρόνου για να επικρατήσει, δίνει δε το ακόλουθο χαρακτηριστικό παράδειγμα δημόσιας προκήρυξης πλειστηριασμού πλοίου, που κατ' ανάγκην θα διατυπωνόταν τότε (το 1835) με ένα πλήθος ξενικών όρων: «Εκτίθεται εἰς πλειστηριασμόν ἡ Βομβάρδα (δεῖνα), ἔχουσα δύο ἰστούς, ἔν μομπορέσον μὲ τὸ μπασοτούνι ἴων, ἕνα τρίγων, ἔν μαροκέττον, ἕνα μπαμπαφίγων, τρεῖς φλόκους, μίαν μπουβμαν, μίαν στραγέραν, ἔν φλίτζι, [...] ἔν βίντζι, ἔν καρτελό, ἔν μενοῦτον, δύο μάντους μὲ τοὺς μακαράδες των, ἔν νινέλον καὶ ἕνα μουσαμᾶν»⁶³.

Με τον Βυζάντιο το Λεξικό αρχίζει να παίρνει τη δομή ενός σύγχρονου λεξικού. Σε κάθε λήμμα δίνονται χρήσιμες γραμματικές πληροφορίες και μερικές συντακτικές (για ρήματα), χωρίς φυσικά την πληρότητα και τον συστηματικό χαρακτήρα των νεότερων λεξικών. Συχνά παρέχονται και ετυμολογικές πληροφορίες, που τις περισσότερες φορές έχουν εμπειρικό χαρακτήρα ή αποτελούν παρετυμολογίες, αφού δεν έχει ακόμη εμφανισθεί στην Ελλάδα η επιστημονική ετυμολογία⁶⁴. Το κύριο όμως είναι η (εκπληκτική για ορισμένα λήμματα) περιγραφή των χρήσεων μιας λέξης με παραδειγματικές φράσεις – συχνά και παροιμίες, κατά τη διδασκαλία τού Κοραή⁶⁵ – που σε μεγάλα λήμματα (όπως λ.χ. το ρήμα πιάνω) καταλαμβάνουν πάνω από 8 στήλες (των 50 τυπογραφικών αράδων)! Συγκεκριμένα στο λήμμα πιάνω⁶⁶ διαβάζουμε: «συλλαμβάνω, αἰρέω, ἀλίσκω, ἔχω [...] (κυρ. ζῶα μὲ τὴν παγίδα)» – «πιάνω (διὰ τῶν χειρῶν)» – «ὄσοι πιάνουν σφικτὰ ταῖς πυρωμέναις σούβλαις, καίονται ὀλιγότερον. Οἱ τοὺς διαπύρους ὀβελίσκους σφοδρότερος πιάσαντες, ἤττον καίονται (Θεόφρ. περὶ Πυρρός)» – «καὶ πιάνωντάς τ' ὀν ἀπὸ τὸ δεξιὸ χέρι, τὸν εὐήκωσε. Καὶ πιάσας αὐτὸν τῆς δεξιᾶς χειρὸς ἤγειρε (Πράξ. Ἀποστ. Γ´)» – «ἐσχάθη καὶ ἔπιασε τὴν μύτην τῆς Ἀπεστράφης τὴν ῥίν' ἐπιλαβοῦσα (Ἀριστοφ.)» – «ἔπιασε τὸν σφυγγὸν τ' αὐτοῦ, καὶ παρατηροῦσε» – «τὸν πιάνεις ἀπὸ τὴν μέσην, καὶ τὸν κουνεῖς» – «ὄλην τὴν νύκτα ἐψάρευαν, καὶ δὲν ἔπιασαν τίποτε» – «καὶ ἐπιάναμεν καὶ παγοῦρια [ενν. καβούρια] μεγαλοῦτσικα» – «δὲν ἔπιασε (φρσ. μεταφορ., ὅταν ἀποτυχαῖν τὸ πρᾶγμα, καὶ δὲν κατορθῶνται ὁ σκοπὸς [...])» – «ἔλα ἵνα πιάσωμε τὸ χορὸν (συνεκδοχ.) ἀντὶ ἵνα πιασθῶμεν ἀπὸ τὰ χέρια ἵνα χορευώμεν» – «πιάνω τοὺς δρόμους» – «πιάνω δουλειάν» – «τὸν ἔπιασε (ἔλλειπ. τὸ δαιμόνιον, ἡ τρέλλα)» – «τὸν ἔπιασεν (τὸν ἵπην) ὁ θυμὸς» – «τὸν ἔπιασε πόνος» – «διότι τὸν ἔπιασε κεφαλόπονος δυνατός» – «ἐπιόσθη (ἐπιόσθησαν τὰ πόδια τ' αὐτοῦ κτλ.)» – «μὲ πιάνει (ἡ θάλασσα)» – «νὰ μὴ σὲ πιάσῃ ἡ μάτι» – «πιάνω ὄπιτι (ἐργαστήρι κτλ.)» – «πιάνω τόπον εἰς τὸ θέατρον» – «σ' ἔπιασα, καταραμένε» – «αὐτὸ τὸ φῶρημα μὲ ταῖς πολλαῖς λόξαις (σοῦφραις) πολλὰ σὲ πιάνει» – «ἔπιασεν (δὲν ἔπιασεν) ἡ βεφαῖ» – «ἔπιασε (δὲν ἔπιασε) τὸ ἄλας ἵς τὸ φαγεῖ» – «τὸ δένδρον (τὸ φυτὸν κτλ.) πιάνει» – «τὸ φαγεῖ ἔπιασεν» – «πιάσθηκε σκλάβος» – «πιάσθηκε ἵς τὰ ζῶβεργα» – «πιάνουνταν ἡ φωνὴ τ' αὐτοῦ» – «πιάνομαι ἀπὸ τὰ λόγια μου» – «πιάνομαι (πιάνονται τὰ μέλη μου δηλ.)» – «μὴ πιάνεσαι μὲ τὸν μεγαλήτερόν σου» κ.λπ. κ.λπ. Για τον ιστορικό τῆς γλώσσας ο αποθησαυρισμένος από τον Σκαρλ. Βυζάντιο λεξικογραφικός πλούτος τῆς κοινῆς ομιλουμένης γλώσσας μέσα στις χρήσεις, τις φράσεις και στα παραδείγματα αποτελεί πολύτιμη πηγή, που δεν αμαυρώνεται από το γεγονός ότι τα περισσότερα ερμηνεύματα δίδονται στην αρχαία γλώσσα ή από το ότι συσχετίζονται συνεχώς με αντίστοιχες φράσεις-χρήσεις από χωρία αρχαίων συγγραφέων. Αντίθετα, ο ιστορικός τῆς γλώσσας αλλά και ο «επαρκής» ή και ο φιλοπερίεργος αναγνώστης έχει, με αυτόν τον τρόπο, την ευκαιρία να διαπιστώνει – μέσα από τη σοφία και την αρχαιομάθεια, αλλά και από τον μόχθο τού λεξικογράφου – τη γλωσσική συνέχεια και συνοχή τῆς ελληνικῆς γλώσσας, οφειλόμενη στην αδιάσπαστη προφορική τῆς παράδοσι.

Εἶναι κρίμα για τη λεξικογραφική καταγραφή τῆς Νέας Ελληνικῆς γλώσσας που το μεγάλο φιλολογικό κεφάλαιο τού Νέου Ελληνισμού, ο Αδαμάντιος Κοραῆς, δεν καταπιάστηκε με το Λεξικό του νωρίτερα στη ζωή του, όταν είχε τη βιολογική δύναμη να φέρει εις πέρας ένα τέτοιο τεράστιο ἔργο. Ἐἶσι η επιλεκτική, αποσπασματική και πολύ περιορισμένη (αν κρίνουμε από τις πηγές του) λεξικογραφική προσπάθεια τού σοφοῦ ἀνδρός, τὰ Ἄτακτα τού Κοραῆ, μόνο ως ἑναυσμα τῆς νεοελληνικῆς λεξικογραφίας και ως πηγή ἀντλήσεως γλωσσικῶν γνώσεων για μια ιστορική προσέγγιση τῆς καθόλου ελληνικῆς γλώσσας μπόρεσε να χρησιμεύσει. Ἀνάλογο πλήγμα για τη λεξικογραφική περιγραφή τῆς Νέας Ελληνικῆς υπήρξε το γεγονός ότι ο πρώτος, στην πραγματικότητα, Νεοέλληνας «Ελλαδικός» λεξικογράφος, ο επίσης και ευαίσθητος γνώστης τῆς ελληνικῆς γλώσσας Σκαρλάτος Βυζάντιος, εγκατέλειψε την προσπάθεια τού 1835, το Λεξικό τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας, για να ασχοληθεῖ με την πολύ πιο επίπονη και χρονοβόρα σύνταξη τού Λεξικῆ τῆς αρχαίας Ελληνικῆς (Α' ἔκδ. 1839, β' ἔκδοσι ριζικά ἀναθεωρημένη και οἰονεῖ νέο ἔργο, η ἔκδοσι τού 1852) και τού ελληνογαλλικῆς και γαλλοελληνικῆς λεξικῆς (Α' ἔκδ. 1846). Ἀν ο Βυζάντιος συνέχιζε κατὰ τὴ διάρκεια τού μακροῦ βίου του (πέθανε το 1878) τη συμπλήρωση και επέκταση τού νεοελληνικῆς τού λεξικῆ, με τὴν αἴσθησι και τὴν ευαίσθησι τού ἐμπειροῦ λεξικογράφου που διέθετε, θα εἶχε δώσει ἕνα ολοκληρωμένο νεοελληνικῆς λεξικῆ που θα βοηθοῦσε ἴσως και σὴν καλύτερη εξέλιξη τού ζητήματος τῆς γλώσσας. Ἡ ἀνάμειξί του, ωστόσο, στο γλωσσικὸ και η λεξικογραφικὴ και γενικότερη γλωσσικὴ ἰδεολογία του τον ἀπέτρεψαν ἀπὸ τὸ να ασχοληθεῖ με τὴ συνέχιση ἑνὸς ἔργου, που σὴν ἐποχὴ του και μέχρι τῆς ἐμφανίσεως στο προσκήνιο τού Ψυχάρη (δέκα μόλις χρόνια μετὰ τὸν θάνατό του, το 1888, δημοσιεύεται το Ταξίδι τού Ψυχάρη) δεν φαίνεται

62. Βεβαίως, μέσα στο κύριο σώμα τού λεξικῆ περιλαμβάνονται ἴσως πολλές ξένες καταγωγῆς λέξεις, εἴτε ἀπὸ ἀγνοία τῆς ἀκριβοῦς προέλευσῆς τους εἴτε, ὅπως ἐξηγεῖ ο Λεξικογράφος, γιατί εἶναι πολύ εὐχρηστες.

63. Σκαρλάτου Βυζαντίου, *Λεξικὸν τῆς καθ' ἡμᾶς ἑλληνικῆς διαλέκτου*, 1874³, Προλεγόμενα, σ. μστ'.

64. Ἡ επιστημονικὴ ετυμολογία σὴν Ελλάδα καθὼς και η επιστήμη τῆς γλωσσολογίας, σὴν ὁποία ὑπάγεται η ετυμολογία, εἰσάγονται ἀπὸ τὸν «πατέρα τῆς γλωσσολογίας» σὴν χώρα μας, τὸν πρώτο καθηγητὴ γλωσσολογίας (ἀπὸ το 1885) στο Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, τὸν Γεώργιο Ν. Χατζιδάκι (1898-1941).

65. Ἀδ. Κοραῆς, Ἄτακτα, τόμ. Β' (1829), Προλεγόμενα, σ. ιζ': «Αἱ παροιμίαι ἐπροσέτεθησαν, ὅτι μόνον διότι τὰς προσθέτων συνήθως ὄλων τῶν ἐθνῶν οἱ Λεξικογράφοι, ἀλλ' ὅτι καὶ πολλὰ ἀπ' αὐτᾶς, γεννημέναι ἀπὸ παλαιῶν φρονιμῶν ἀνδρῶν παρατηρήσεις, ἔγιναν μὲ τὴν συνηθῆ χρῆσιν, ἠθικὴ τρόπον τινὰ κατήκτισι εἰς τοὺς ἀσφόους, καὶ δυνατὴ κάποτε νὰ φρενώσῃ καὶ πολλοὺς νομιζομένους σοφοὺς». Ἀν ο Κοραῆς βλέπει τὴ χρήση τῶν παροιμιῶν ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς λεξικογραφίας και τού διαφωτισμοῦ (παιδείας), ο Σκ. Βυζάντιος θεωρεῖ τὴς παροιμίες πηγή «διορθώσεως» τῆς γλώσσας (καθαρισμοῦ) και ἐπαφῆς με τὴν ἀρχαία γλώσσα, ἀφοῦ: «Εἰς αὐτὰς [ενν. τὴς παροιμίας] ἐμφαίνονται πολλὰκις ἀπαράρακτα τὰ ἴκνη τῆς ἀρχαίας ἡμᾶς διαλέκτου, καθὼς εἰς τὰ παλαιὰ ἀνάγλυφα και νομίματα ὁ πῖνος [δηλ. η σκουριά] τῆς ἀρχαιότητος» (Προλεγόμενα, σ. κδ').

66. Ἀρτίζει να παραβάλει κανεῖς τὸ ἴδιο λήμμα πιάνω στο Λεξικό τού Κοραῆ (Ἄτακτα, τόμ. Α', 1828, σ. 140-142· τόμ. Β', 1829, σ. 299-300 και τόμ. Δ', 1832, σ. 424-425). Ἡ ἀνάπτυξη τού λήμματος σὸν Κοραῆ εστιάζεται σὴν ετυμολογικὴ ἐξήγησι τῆς λέξης (με τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς του, δηλ. με ἀναγωγή σὴν ἀρχαία ἢ σε ξένες γλώσσες) και σὴς σημασίες που ἐμφανίζονται σὴς ἀρχαίους συγγραφείς σε σχέση με σημασίες τῆς σημερινῆς γλώσσας (ιστορικὴ εξέτασι). Ὡστόσο, σὸν Κοραῆ η ὄλη εξέτασι ἑνὸς λήμματος ἔχει ἐπιλεκτικὸν χαρακτήρα ὡς προς τὴς πληροφορίες (γλωσσικῆς, πραγματολογικῆς, παιδαγωγικῆς) που ἐπιλέγει να δώσει ο σοφὸς φιλόλογος με συνεχεῖς παρεκβάσεις και ἀναγωγές στα κείμενα, που συχνὰ ἔχουν παιδαγωγικὸ-διδασκτικὸν χαρακτήρα στο πλαίσιο μίας ευρύτερης ἐγκυκλοπαιδικῆς χρησιμῆς. Ἀντιθέτως, σὸν Σκ. Βυζάντιο – ὁ ὁποῖος γνωρίζε, ἀντὶ καὶ παραμένει συχνὰ σὸν Κοραῆ – η ἀνάπτυξη τῶν λημμάτων ἔχει καθαρά λεξικογραφικὸν χαρακτήρα, ἔστω και με συνεχεῖ ἀναφορὰ σὴς ἀντίστοιχες σημασίες-χρήσεις τῆς ἀρχαίας γλώσσας.

να είχε μεγάλη απήκηση στον πολύ κόσμο. Το χειρότερο δε είναι ότι μέσα στη δίνη του «γλωσσικού εμφυλίου», που ξεσπάει τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και κορυφώνεται τις πρώτες δεκαετίες του 20ού, δημιουργείται ένα κλίμα ρευστότητας και ανασφάλειας, που δεν ενθαρρύνει τους δυναμένους (γλωσσολόγους, φιλόλογους, λογίους) να ασχοληθούν με την έκδοση λεξικογραφικών περιγραφών της διασπασμένης (λόγιας και δημοτικής) νεοελληνικής γλωσσικής παράδοσης. Είναι αξιοσημείωτο –και τραγικό συγχρόνως– ότι τα επόμενα 100 χρόνια (από το 1835 μέχρι το 1933) δεν εκδίδεται κανένα σημαντικό ερμηνευτικό λεξικό της νεοελληνικής γλώσσας εκτός από τα δίγλωσσα («ξενόγλωσσα») λεξικά της Γαλλικής, που και αυτά αναφέρονται κυρίως στη λόγια μόνο γλώσσα. Την ίδια δεκαετία (του 1930) εκδίδεται το εννοιολογικό λεξικό του Πέτρου Βλαστού (1931) και, με κορύφωση την επόμενη δεκαετία (του '40), αρχίζουν να εκδίδονται τα πρώτα λεξικά των νεοελληνικών διαλέκτων και ιδιωμάτων⁶⁷.

Εξαίρεση από τη «λεξικογραφική σιγή» του ενός περίπου αιώνα αποτελεί η έκδοση δύο λεξικών, τα οποία όμως ούτε της Νεοελληνικής Κοινης (δημοτικής, ομιλουμένης γλώσσας) λεξικά είναι ούτε «ερμηνευτικά λεξικά» με τη συνήθη του όρου έννοια. Αναφέρομαι στο *Λεξικόν ὀρθογραφικόν καὶ χρηστικόν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης τῆς τε ἀρχαίας καὶ τῆς νεωτέρας* του Γεωργίου Δ. Ζηκίδου και στο *Συναγωγή νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων* του καθηγητῆ Στέφανου Δ. Κουμανούδη.

6.3 Το Λεξικό του Ζηκίδου

Το Λεξικό του Ζηκίδου (Α' έκδ. 1899, β' έκδ. 1913) είναι ιδιόμορφο λεξικό. Ο συντάκτης του, ένθερμος οπαδός των διδαγμάτων του Κωνσταντίνου Κόντου, γράφει το λεξικό με σκοπό να διδάξει τη φιλολογικώς ορθή γραφή των λέξεων (ως προς τους φθόγγους και τον τονισμό), τη σωστή χρήση (γραμματική και συντακτική) ορισμένων λέξεων, ενώ συγχρόνως αποσκοπεί στον καθαρισμό της γλώσσας από ξένες λέξεις: «Ἔργον δὲ λεξικογράφου εἶνε οὐ μόνον ἡ τῶν λέξεων κατὰ στοιχειακὴν ἀκολουθίαν συλλογὴ καὶ διάταξις, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀντὶ τῶν πλημμελῶν τονώσεων [ενν. τονισμῶν] εἰσήγησις τῶν ὀρθοτέρων καὶ ἡ ἀντὶ τῶν ἡμαρτημένων ἐκφορῶν διδασκαλία τῶν ὀρθῶν καὶ ἡ ἀντὶ τῶν πλημμελῶς ἐχόντων ὄρων ὑπόδειξις ἄλλων ὀρθοτέρων καὶ ἡ ἀντὶ τῶν ξενικῶν καὶ βαρβάρων λέξεων εἰσαγωγή ἄλλων λέξεων Ἑλληνικῶν ἢ Ἑλληνικὴν χροιάν καὶ ἀναλογίαν ἔχουσῶν. Τῆς ἐργασίας ταύτης καὶ ἡμεῖς οὐδόλως ὑστερήσαμεν. διότι πλείστον λέξεων τὴν πλημμελῆ τόνωσιν διωρθώσαμεν εἰσαγαγόντες τὴν ὀρθήν, ἄλλων δὲ λέξεων πλημμελῶς γραφομένων εἰσηγάγομεν τὴν ὀρθὴν γραφήν, πλείστον δ' ἄλλων λέξεων κατ' ἐκφορὰν ἡμαρτημένων εἰσηγάγομεν τὰς ὀρθὰς ἐκφορὰς»⁶⁸. Στην πραγματικότητα είναι ένα λεξικό της λόγιας Νεοελληνικής (με αρχαίας καταγωγής λέξεις) που φτάνει μέχρι και την αρχαϊζουσα και το οποίο, μαζί με λέξεις καθαρά αρχαίες που προτείνει ο λεξικογράφος για χρήση, περιλαμβάνει και νεότερες, λιγότερο λόγιες, έως και δημοτικής υφής λέξεις⁶⁹, οι οποίες και μας ενδιαφέρουν κυρίως εδώ. Ἐτσι λ.χ. περιλαμβάνει λήμματα όπως «+ τηλεπάθεια (ή), νέα λέξις», «+ τηλεφθογγον (τό) και τηλεφωνον (νέα λέξις)», «+ τημώνιον (τό), τὸ πηδάλιον (νέα λέξις), ἐκ τοῦ Lat. *temo*, -*onis*, Γαλλ. *timon*. Λεκτέον δὲ ἀντὶ τοῦ τημωνίου τῶν πλοίων τὸ πηδάλιον καὶ τὸ οἶαξ, ἐπὶ δὲ ἀμάξης τὸ ῥυμός», «τεχνολογία (ή), συστηματικὴ ἐξέτασις, γραμματικὴ ἀνάλυσις», «μικρόβιον (τό), νῦν ὡς προσηγορικόν, πλημμελῶς δὲ καλεῖται οὕτω (πολὺς δὲ γίνεται λόγος περὶ τῶν μικροβίων). διότι μικρόβιος εἶναι ὁ βραχύβιος, οὐ ἀντίθετον τὸ μακρόβιος. Λεκτέον δ' ἀντ' αὐτοῦ τὴν λέξιν βακτήριον (τό), ὅπερ φέρεται παρ' ἀρχαίοις, τὸ δὲ βακτηρίδιον (λέξις φερομένη παρ' ἀρχαίοις) ὀρισθῆτω ἐπὶ τῶν τῆς φθίσεως μικροβίων», «+ εισόδημα (τό), -ατος (νέα λέξις), ἀντ' αὐτοῦ δὲ λεκτέον εισοδίασμα ἢ ἡ ἔσοδος», «+ ἑκατομμύριον (τό), νέα λέξις. Ἄντ' αὐτοῦ Θέων ὁ Ἀλεξανδρεὺς εἶπε "μυριονταδικὸν διπλοῦν"».

Βεβαίως, όπως και προκειμένου για τις παρατηρήσεις του Κ. Κόντου ή του Χαρίτωνος Χαριτωνίδου ή άλλων σημαντικῶν γραμματικῶν, πολ- λές ἀπὸ τις παρατηρήσεις τοῦ Ζηκίδου δεν εἶχαν ευρύτερη ἀπήκηση και δεν καθιερώθηκαν στη γλώσσα. Δεν επικράτησε να λέμε (και να γράφουμε) *εγκληματίζω* ἀντὶ *εγκληματώ*, *περισσεῖα* ἀντὶ *περίσσεια*, *εξυγιάζω* και *εξυγίαση* ἀντὶ των *εξυγιαίνω* και *εξυγίαση*, *ελιξήριον* ἀντὶ *ἀφέ- ψημα* ή *χύλισμα* ή *αποχύλισμα* κ.ο.κ. Ἐνῶ επικράτησαν το *νεκροτομία* ἀντὶ τοῦ *νεκροψία*, το *τηλεγράφημα* ἀντὶ τοῦ *τηλέγραμμα*, *ευσυνειδῆτως* ἀντὶ τοῦ *ευσυνειδότης*, η γραφή *μαζί* ἀντὶ τοῦ *μαζύ* ή *μαζή*, η γραφή *ξυπάζομαι* ἀντὶ τοῦ *ξηπάζομαι* κ.ά. Αὐτό που θαυμάζει κανεὶς στον Ζηκίδη (και σε ὅσους ασπάζονται αὐτὴ τη θέση) εἶναι η προσήλωσή του στην ἀναζήτηση και προβολή τοῦ «ορθοῦ» στη γλώσσα, δηλ. σε ἕναν ἀφη- ρημένο –και συχνὰ ἀμφισβητήσιμο– «κανόνα», που λειτουργεῖ ἀναλογικὰ ως μέτρο κρίσεως και συγκρίσεως των πάντων, ἀντίθετα προς τη θέση που επικρατεῖ στη σύγχρονη γλωσσικὴ επιστήμη, ὅπου κάθε γλωσσικὴ δομὴ ἔχει, μέσα ἀπὸ τη χρήση της στη γλώσσα, μια αὐτοτέλεια που δεν επιτρέπει εὐκόλα να κρίνεται με βάση την ἀντίθεση «νομιστό – λάθος». Η θέση που δίδει ὅλο το λεξικό τοῦ Ζηκίδη –και την ἰδεολο- γία του ως λεξικογράφου– εἶναι η εξής: «Ὁλως δ' ἀσύστατον νομιζόμεν τὴν γνώμην τῶν διδασκόντων ὅτι ἡ ἐν τῇ γλώσσῃ εἰσαγωγή τῶν ὀρθῶς ἐχόντων δύναται νὰ βλάψῃ αὐτὴν καὶ δυσκίνητον καταστήσῃ [...] Ἡ γνώμη αὕτη εἶνε ὀλως ἀπορρίπτέα. διότι γλώσσάν τινα διαφθεῖρουσι καὶ δυ- σκίνητον καὶ ἀηδῆ καθιστᾶσι τὰ ἡμαρτημένα καὶ τὰ μὴ ὀρθῶς ἔχοντα, ἀλλ' οὐκὶ τὰ ὀρθά. ὁ μεταχειριζόμενος τὰ ἄχρηστα τὰ εὐχρήστα, τὰ ἀδόκι- μα ὡς δόκιμα καὶ τὰ παρακεκομμένα ὡς γνήσια λυμαίνεται τὴν γλῶσσαν. Εἰ ἐν ἄλλαις τοῦ βίου περιστάσεσιν ἡ ἀλήθεια ἐκτιμᾶται καὶ πολλῆς τυ- χάνει τιμῆς, αὕτη πολλῶ μᾶλλον ἐν τῇ γλώσσῃ ἰσχύει καὶ σπουδαία κρίνεται. Ἡ χρῆσις τῶν πλημμελῶς ἐχόντων εἶνε στρέβλωσις τῆς γλώσσης, ἡ στρέβλωσις δὲ τῆς γλώσσης εἶνε ἀχώριστος ἀπὸ τῆς στρεβλώσεως τοῦ λογικοῦ»⁷⁰.

6.4 Το Λεξικό του Κουμανούδη

Ἔνας ἄνθρωπος μόνος του, ο καθηγητῆς τῆς λατινικῆς φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν Στέφανος Κουμανούδης (1818-1899), με μακρόχρονη προσωπικὴ ενασχόληση κατόρθωσε να συντάξει το πρώτο και μοναδικό για τη Νέα Ἑλληνικὴ *ιστορικὸ λεξικό*⁷¹, ένα λεξικό δηλ.

67. Κατάλογο των λεξικῶν αὐτῶν (των παλαιότερων) βρίσκει κανεὶς στον α' τόμο (1933) τοῦ *Ἱστορικὸ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* και πληρέστερο (συμπεριλαμβανομένων των λεξικῶν μέχρι το 1976) στον Σ. Περάκη, *Λεξικολογία και Λεξικογραφία. Νεοελληνικὴ Λεξικογραφία (1523-1974)*, σ. 173-211.

68. Γ. Ζηκίδου, *Λεξικόν ὀρθογραφικόν καὶ χρηστικόν*, 1913², Πρόλογος, σ. κα' -κγ'. Ἀξίζει, ἐπ' ευκαιρία, να σημειωθεῖ πόση βαρύτητα δίνει στον ὀρθό (με οξεία ή περισπωμένη) τονισμό των λέξεων ο Ζηκίδης, τον ὁποῖο θέτει σε ἴση μοίρα με την ὀρθή θέση τοῦ τόνου (σε σύνθετα και παράγωγα), που τον ἀπασχολεῖ σε πολλὰ λήμματα (π.χ. μεταφραστικὴ ἀντὶ μεταφραστῆς, ἀνορθογράφος ἀντὶ ἀνορθόγραφος, ἀτμόσφαιρα ἀντὶ ἀτμοσφαιρα κ.ά.).

69. Γ. Ζηκίδου, Πρόλογος, σ. στ' : «Πρὸς ταῖς ἀρχαίαις λέξεσι καὶ ἐνίας ἐκ τῆς δημόδους, ἀς σημειούμεθα διὰ τοῦ σταυροῦ (+) [παρελάβομεν] διότι και πολλὰι λέξεις τῆς δη- μῶδους κακῶς γράφονται ἢ ἐν ποιήμασιν ἢ ἐν ἄλλαις ἀνάγκαις τοῦ γραπτοῦ λόγου».

70. Γ. Ζηκίδου, *Λεξικόν...*, Πρόλογος, σ. λζ' -λη'.

71. Στεφάνου Κουμανούδη, *Συναγωγή νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, 2 τόμ. Ἀθῆναι, Ἐκδ. «Βιβλιοθήκη Μα- ρσαλῆ» 1900 [εκδόθηκε μετὰ τον θάνατο τοῦ Στέφ. Κουμανούδη ἀπὸ τον γιο του Πέτρο Στεφ. Κουμανούδη που ἔγραψε και τον Πρόλογο τοῦ ἔργου]. Β' έκδοση

που δεν περιλαμβάνει ερμηνεύματα⁷² των λέξεων, αλλά το *πότε* και *πού* απαντούν για πρώτη φορά⁷³ οι λέξεις που περιέχονται σε αυτό. Όπως δηλώνεται στον τίτλο του, το Λεξικό αναφέρεται στις νέες (για την εποχή των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα) λέξεις, δηλ. σε νεολογισμούς, και μάλιστα σε νεολογισμούς τής λόγιας γλώσσας. Ωστόσο, επειδή πολύ μεγάλος αριθμός από τα περίπου 60.000 λήμματα που περιλαμβάνει η *Συναγωγή νέων λέξεων* του Κουμανούδη πέρασαν στην κοινή χρήση δηλώνοντας όρους και έννοιες τής καθημερινής ζωής, το Λεξικό του Κουμανούδη αποτελεί πολύτιμη πηγή για τον μελετητή των νεολογισμών τής νεοελληνικής γλώσσας και την ιστορία τής ελληνικής γλώσσας γενικότερα. Επίσης, όπως πολύ πειστικά και προσεκτικά έδειξε ο Κ.Θ. Δημαράς στο καλύτερο συνθετικό μελέτημα⁷⁴ που έχουμε για το λεξικογραφικό έργο του Κουμανούδη αλλά και για όλη την πνευματική του προσωπικότητα, μολοντί ο λεξικογράφος παρακολουθεί και συγκεντρώνει στη *Συναγωγή* του τις λόγιες λέξεις, δεν παύει να είναι φίλος τής δημοτικής γλώσσας⁷⁵ και εραστής τής ελληνικής γλώσσας γενικότερα. Ο Κ.Θ. Δημαράς γράφει σχετικά: «Στήν άπέραντη πολυγνωσία του βρίσκει κανείς αδιάκοπη μέριμνα γιά τήν δημοτική, καί μία αίσθηση τών φαινομένων της, ή όποια δέν μπορούσε παρά νά προκύψει είτε από πολλήν οικειότητα μέ τήν γλώσσα αὐτήν είτε από συστηματική σχετική άπασχόληση, είτε καί από τά δύο: δέν πρόκειται γιά αυτοσχεδιασμούς. Άντίστοιχα θά μπορούσαμε νά ποῦμε, ξαναφέροντας στήν μνήμη μας ἄλλη μία φορά τόν Κοραή, ὅτι καί τοῦ Κουμανούδη οἱ γλωσσικές ἀντιλήψεις τόν φέρνουν πρὸς κάποιον ἰδιόζοντα δημοτικισμό»⁷⁶. Στα όσα διδακτικά και κατατοπιστικά αναφέρει ο Δημαράς, γλωσσολογικός θα άξιζε να σημειωθεί ο σεβασμός του λεξικογράφου Κουμανούδη προς τη χρήση των λέξεων, πράγμα που είναι φυσικό να ερμηνευθεί και ως ευνοϊκή στάση απέναντι στην κατ' έξοχήν μορφή χρήσης τής γλώσσας, που ήταν η δημοτική. Παρατηρήσεις του Κουμανούδη υπέρ τής χρήσεως είναι εγκατάσπαρτες στο Λεξικό. Παραδείγματα: (λ. εξόντως) «[...] Άλλοκότως κατεσκευασμένην εἶπε τήν λέξιν ὁ Δ. Θερφειανός] τῷ 1889, ἀλλ' αὐτή μετὰ καί τοῦ συγγενολογίου της κατέστη παγκόσμιον χρήσεως, καί τῆς ἀντιτίθεται τῆ χρήσει»⁷⁷ – (λ. ζητωκραυγαί) «[...] Ὁ Σκαρλ. Βυζ[άντιος] τῷ 1835 κατέκρινε τήν λέξιν ἀλλ' αὐτή κραυγαστική οὔσα φύσει, κραυγάζει μέχρι σήμερον, καί ἀδύνατον νά ὑπερκραυγασθῆ ὑπό τῶν δυσχεραίνοντων πρὸς τήν ἐλευθέραν κίνησιν τῆς γλώσσας, τοῦ λάρυγγος, τῶν πνευμόνων καί τοῦ νοῦ τοῦ τὰ πάντα τ' ἀνθρώπινα κινούντος» – (λ. ἡλιατισμένος) «[...] Ἐγὼ δέν χωνεύω τὸ η τοῦτο τῆς μετοχῆς οὔτε μετὰ ἐλαιῶν οὔτε ἄλλως» – (λ. ἀφηρημάδα) «[...] Ἔστω καί αὕτη ἡ λέξ. ἐνταῦθα καταλεγεμένη, χάριν μάλιστα τῆς μετὰ δοτικῆς ἐμπροθέτου συντάξεως της, ἥτις οὔσα ἀρχαιοπινῆς δύναται τινος καί μάλα νά εὐφράνη, ἄλλους δέ, ὡς ἐμέ, νά φέρη εἰς ἀγανάκτησιν» – (λ. ἄχ!) «Τὸ ἐπιφώνημα τοῦτο ὁ Κοραῆς τῷ 1805 δέν τὸ ἤθελε, βαπτίζων αὐτὸ καί πυρετοποιόν, κατακρίνων ἅμα καί τὸ ἔχ καί τὸ ὦχ, συνίστα δὲ τὸ ἄ τῶν ἡμετέρων προγόνων [...] Ἐγὼ ὁμως στέργω μετὰ πολλῶν ἄλλων τὰ ἐπιφωνήματα ταῦτα, ὡς φυσικά».

6.4.1 Η ιδεολογία των νεολογισμών

Ο Στέφ. Κουμανούδης συγκρότησε, στην πραγματικότητα, ένα «Λεξικό νεολογισμών» (ή νεολογιών)⁷⁸, νεολογισμών λόγιας προελεύσεως-όχι νεολογισμών τής κοινής γλώσσας. Νεολογισμών είτε μορφικών (πλάσιμο λέξεων με νέο σημαίνον, με νέο γλωσσικό τύπο) είτε, λιγότερο, σημασιολογικών νεολογισμών (χρήση αρχαίων ή παλαιότερων υπαρκτών λέξεων με νέα σημασία)⁷⁹. Ο Κουμανούδης συνέλαβε, σε μια κρίσιμη καμπή τής ιστορίας του ελληνικού έθνους, το β' ήμισυ του 19ου αιώνα, πόσο σημαντική ήταν η λεξιλογική έκφραση του ελεύθερου ελληνικού κράτους που διαμορφωνόταν εκείνη την περίοδο και θέλησε να την αποτυπώσει. Είχε συνείδηση δηλαδή, σύμφωνα και με τη λεξικογραφική και γλωσσική ιδεολογία του, ότι στα χρόνια του έπαιρνε σάρκα και οστά η μελλοντική γλωσσική έκφραση των Ελλήνων στα πιο απαιτητικά της επίπεδα (επιστήμη, διοίκηση, εκπαίδευση κ.λπ.). Και αυτή τη γλωσσική πραγματικότητα καταπίστικε να αποτυπώσει μέσα στο ιστορικό της γίνεσθαι, με τις θετικές πλευρές και τα αστοχήματά της, με επαινετικά ή και πικρά σχόλια, που προέρχονται από έναν άν-

τῆς «Συναγωγῆς» με Προλεγόμενα του Κ.Θ. Δημαρά έγινε το 1980 (Αθήνα: Εκδ. Ερμής). Ας σημειωθεί εδώ ότι το πρώτο «συλλεκτικό» λεξικογραφικό έργο του Στέφ. Κουμανούδη υπήρξε το *Συναγωγή λέξεων ἀθησαυριστων ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς λεξικοῖς* που εκδόθηκε το 1883 και του οποίου συνέχεια, τρόπον τινά, και επέκταση στον χώρο τής δημιουργίας νέων λέξεων υπήρξε η *Συναγωγή νέων λέξεων* του 1900.

72. Ερμηνεύματα περιέχονται σποραδικά, όπου κρίνεται αναγκαίο, ως επεξηγήσεις περισσότερο τής σημασίας/χρήσης μερικών νεολογισμών.

73. Ας σημειωθεί εδώ ότι η έννοια τής «πρώτης μνείας» κάθε λήμματος είναι εκ των πραγμάτων σχετική, σε συνάφεια με τον χρόνο που άρχισε η έρευνα του Κουμανούδη και με το εύρος των συγγραμμάτων –κατ' ανάγκην περιορισμένο– στα οποία μπόρεσε να επεκταθεί. Ωστόσο, η αίσθηση που βαθμιαία απέκτησε ο λεξικογράφος-ερευνητής στην ανίχνευση τής πρώτης μνείας καθιστά το έργο του και έγκυρο και αναντικατάστατης αξίας, τουλάχιστον μέχρι να δημιουργηθεί μια «τράπεζα δεδομένων» με όλα τα κείμενα που γράφτηκαν σε ελληνική γλώσσα, βάσει τής οποίας θα μπορούσαν να προσδιορισθούν με ακρίβεια τα όρια τής χρονικής εμφάνισης κάθε λέξης.

74. Κ.Θ. Δημαρά, *Λεξικογραφία καί Ἰδεολογία*, Προλεγόμενα στη (φωτοτυπική) επανέκδοση του Λεξικού του Κουμανούδη το 1980 (Αθήνα, Εκδ. Ερμής), σ. viii-ixiv.

75. Κ.Θ. Δημαράς, *αυτ. σ. xxxix κ.εξ.*

76. Κ.Θ. Δημαράς, *αυτ. σ. xxxix.*

77. Στο σημείο αυτό (λ. εξόντως) δίδει και τη δική του «πρόχειρη», όπως τη χαρακτηρίζει, απόδοση τής γνωστής ρήσης του Ορατίου περί τής δυνάμεως τής χρήσεως στον λόγο:

*Πολλὰ νεκρὰ θ' ἀναστηθούσιν καὶ ἄλλαι θ' ἀποθάνουσιν
λέξεις, τὰ νῦν τμώμεναι, ἀν τὸ θελήσ' ἢ χρῆσις,
παρ' ἣ ἔστι τὸ δίκαιον καὶ ὁ κανὼν τοῦ λόγου.*

Από το του Ορατίου (De Arte Poetica 70-72):

*«Multa renascentur, quae iam cecidere, cadentque
quae nunc sunt in honore vocabula, si volet usus,
quem penes arbitrium est et*

78. Ο όρος νεολογισμός, όπως φαίνεται από το οικείο λήμμα του Κουμανούδη, πρωτοαπαντά στον Κοραή (1782) και εν συνεχεία στα (διγλωσσα) Λεξικά των Γρ. Ζαλικογλου (1809), Ν. Κοντόπουλου (1889) και Αγγ. Βλάχου (1897). Πρόκειται για αντιδάνειο (λέξη που έπλασαν οι ξένοι από τα Ελληνικά και που εισήλθε μετά στην Ελληνική ως δάνειο) από τη γαλλική γλώσσα (néologisme, 1735). Από το 1805 απαντά – πάντοτε κατά τις πληροφορίες στο οικείο λήμμα του Κουμανούδη – και η λ. νεολογία, και αυτή αντιδάνειο από τη Γαλλική (< néologie, 1759), η οποία επικράτησε στη Γαλλική και ως γλωσσολογικός όρος. Ο Κουμανούδης μάλιστα έχει καταγράψει και λ. νεολογομανία (από την εφημ. «Ακρόπολις» τής 29ης Ιουνίου του 1890) σχολιάζοντας σκωπτικά: «ἡ μάλιστα ἐν τῇ ἐφημερίδι ταύτῃ φανεροῦται καί ἐξακολούθει». Για τη νεολογία και τη στάση απέναντι στους νεολογισμούς του Κουμανούδη και των διαφωτιστών, ο Κ.Θ. Δημαράς παρατηρεί (Προλεγόμενα στη «Συναγωγή» του Κουμανούδη, 1980, σ. xliiii): «[...] ὁ συντάκτης τῆς Συναγωγῆς ζεῖ ἐπὶ ἐποχῇ κατά τήν ὁποία ἡ φροντίδα γιά τήν νεολογία εἶναι ἐντονή καί γενική. [...] ὁ Διαφωτισμός ἐπίστευε στήν προαγωγή τοῦ γένους, τήν ἐπρόβλεπε, καί ἐπεδίωκε, ἀνάμεσα σέ ἄλλα, σάν προϋπόθεσί της, τήν τελειοποίηση, τόν πλουτισμό τῆς γλώσσας, ὑπό τό πνεῦμα αὐτό ἀπεκδεχόταν τήν νεολογία. Οἱ τρεῖς ἡγετικές μορφές τοῦ κινήματος, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης, ὁ Καταρτζῆς, ὁ Κοραῆς, τιμοῦν τήν νεολογία καί τήν ἐφαρμοζοῦν».

79. Τέτοιες λέξεις δηλώνονται στο Λεξικό του Κουμανούδη με το σημείο του αστεριού (*), πβ. λήμματα όπως ἀριθμητής, ἐπιφυλλίς, ἐκλογεῖς, στηλοβάτης, βλήτρω, γλωσσολογία, ἐσπερίς κ.ά.

θρωπο που είναι φανερό ότι και γνωρίζει και νοιάει την ελληνική γλώσσα. Να πώς ο ίδιος βλέπει το γλωσσικό φαινόμενο που περιγράψαμε σε σχεδίασμα τού Προλόγου τού Λεξικού του: «*Εν τῶν μεγίστων φαινομένων, ἃ ὁ νεώτερος ἔθνικὸς ἡμῶν βίος ἔδειξεν, εἶναι ἀναμφισβητήτως ὁ πλουτισμὸς τῆς γραφομένης γλώσσης, διὰ λέξεων κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον γνησίων ἑλληνικῶν. Ἄμα τὸ ἔθνος περὶ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος [εν. τον 18ο αἰώνα] ἀπέσεισε τὸν βαρὺν ὑπερχλιετῆ νυσταγμὸν τοῦ πνεύματος καὶ μισῆσαν τὴν ἀμάθειαν, τὴν δεισιδαιμονίαν καὶ τὴν δουλείαν, ἐπόθησε τὸν φωτισμὸν καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῶν πάλοι προγόνων του, ἐφιλοτιμήθη νὰ προβῆ καὶ εἰς πλάσιν λέξεων δι' ὧν νὰ ἐκφράζονται τῆ οἰκεία φωνῇ τὰ νέα πράγματα καὶ διανοήματα, ἃ ἐπεβάλλετο νὰ ἀποκτήσῃ πρὸς κατασκευὴν βίου καινοῦ, συμφώνου τῶ νεωτέρω πολιτισμῷ [...] Ἐκεῖνων δὲ τῶν εὐκλεῶν Ἑλλήνων! ὅμοιοι νὰ γίνῃ πάλιν σπουδάζων, ἔπρεπε καὶ τὴν γλῶσσαν του νὰ καταστήσῃ ὁμοίαν εἰ μὴ τὴν αὐτὴν καὶ ἐνεθυμήθη ὅτι πλεῖστα τῶν χρεωδῶν ἐν τῇ νέᾳ του κοινωνικῇ καὶ πνευματικῇ καταστάσει ὀνομάτων ἠδύνατο νὰ τὰ μεταγάγῃ ἐκ τῶν ἀρχαίων Ἑλληνικῶν βιβλίων εἰς νέαν ζωὴν καὶ χρῆσιν [...], πλεῖστα δὲ ἄλλα, ἃ ἦσαν νεωτέρας ἐν τῷ κόσμῳ καταγωγῆς, ἅτε μορφωθέντα ἐν τῷ πλουσίως καὶ ποικίλως ἀναπτυχθέντι βίῳ τῶν Ἑσπερίων, ὤφειλε νὰ μεταφράσῃ εἰς τὸ οἰκείον ἰδίωμα, ἀκολουθῶν τὴν ἀναλογίαν καὶ τοὺς κανόνας τῆς παλαιᾶς Ἑλληνικῆς»⁸⁰.*

Ὅπως είναι φανερό, η νεολογία είναι ιδεολογία. Κορυφώνεται στον Κουμανούδη –γιατί αυτός καταγράφει συστηματικά και σχολιάζει, όπου χρειάζεται, τις νεολογίες–, αλλά γεννάται με τον Κοραή, ο οποίος κηρύσσει πρώτος το «δόγμα» τού καθαρισμού και τῆς διόρθωσης τῆς γλώσσας, καλλιεργείται σε όλους τούς λογίους τού 19ου αἰώνα, ἀκόμη και σε δημοτικιστές, και πραγματώνεται λεξικογραφικά πριν από τον Κουμανούδη στον Σκαρλάτο Βυζάντιο. Βεβαίως, επειδή η νεολογία στην Ελληνική στηρίχθηκε στην πλούσια γλωσσική παράδοση τῆς Ελληνικής, κυρίως δε στην αρχαία γλώσσα και τη λόγια γραπτή εξέλιξή της, η νεολογία ως γλωσσικός μηχανισμός και ως ιδεολογία εντάσσεται στα «κινήματα επιστροφῆς» στον αρχαίο κόσμο είτε ως πηγή παιδείας είτε ως γλωσσική παρακαταθήκη. Χωρίς τα επιστροφικά αυτά κινήματα ως προς το πεδίο τῆς γλώσσας, το ἔχω γράψει πολλές φορές⁸¹, η φυσιογνωμία τῆς σύγχρονης ελληνικῆς γλώσσας θα ἦταν τελείως διαφορετική. Η λεξιλογική και, κατ' ἐπέκταση, η γραμματική (μορφολογική-φωνολογική) και συντακτική συνοχή που διακρίνει τη νεότερη ελληνική γλώσσα, αν ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν το πλήθος των ξενισμῶν ἀπὸ τους οποίους ἔβριθε η Ελληνική μέχρι και τον 17ο αἰώνα, δεν θα μπορούσε να υπάρξει χωρίς την ιδεολογία τῆς νεολογίας και χωρίς τα επιστροφικά κινήματα τῆς γλώσσας, που την πραγματοποιήσαν. Τα κινήματα αυτά (αρχαϊσμός, νεοαρχαϊσμός, υπερκαθαρεύουσα, καθαρεύουσα), συγκρουόμενα με την αμείλικτη πραγματικότητα τῆς προφορικῆς γλωσσικῆς παράδοσης (τῆς δημοτικῆς), ἦταν ιστορικά βέβαιο ὅτι δεν θα μπορούσαν να αποτελέσουν τελικά την κοινὴ ἔκφραση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ και να σταματήσουν το ρεῦμα τῆς γλωσσικῆς εξέλιξης. Ὡστόσο, ἐπηρέασαν θετικά την τελικὴ διαμόρφωση τῆς σύγχρονης Ελληνικῆς ως προϊόντος συνθέσεως των δύο παράλληλων γλωσσικῶν μας παραδόσεων, τῆς μητροδιδακτικῆς προφορικῆς δημοτικῆς παράδοσης και τῆς φιλολογικῆς (επιστημονικῆ κ.λπ.) καλλιεργημένης λόγιας γραπτῆς παράδοσης. Σήμερα, μακριὰ ἀπὸ τους παλαιότερους φανατισμούς τού «γλωσσικού εμφυλίου» μας, μπορούμε σωστὰ νὰ αποτιμήσουμε την προσφορά και των δύο μορφῶν τῆς γλωσσικῆς μας παράδοσης στη δημιουργία τῆς συνοχῆς η οποία χαρακτηρίζει την ελληνικὴ γλώσσα.

Επανερχόμενοι στους νεολογισμούς με αφορμὴ τῆς *Συναγωγῆς νέων λέξεων* τού Κουμανούδη, διασαφούμε ὅτι νεολογισμοὶ στη γλώσσα εἶναι και οἱ ξένες (δάνειες) λέξεις, που μπαίνουν σε κάθε γλώσσα και που υπάρχουν και στη Νέα Ελληνικὴ, εισαχθεῖσες κυρίως τον 20ό αἰώνα (στην ἀρχὴ ἀπὸ τῆς γαλλικῆς γλώσσας, τα τελευταία χρόνια ἀπὸ τῆς ἀγγλικῆς ἰδίως γλώσσας)⁸². Το παρόν Λεξικὸ ἔχει περιλάβει συστηματικὰ και ἐξαντλητικὰ τα νεολογικὰ δάνεια (τις ξενικῆς προελεύσεως λέξεις) τῆς σύγχρονης ελληνικῆς γλώσσας, ἐπιμένοντας πάντοτε στην ελληνικὴ λέξη που μπορεί νὰ αποδώσει τὴν σημασίαν τους. Ὁ Κουμανούδης στη «*Συναγωγῆς*» του παραθέτει συχνὰ τις ξένες λέξεις (κυρίως γαλλικῆς) που αποδίδονται Ἑλληνικὰ: π.χ. «*πολιτισμὸς, ὁ Γαλ. civilisation. Ἀδ. Κορ[αῖος] [18]29 [...] Ἡ λέξ. εὐῤῥηται παρὰ Διογ. Λαερτίου, ἀλλὰ σημαίνουσα διοίκησιν τῶν τῆς πολιτείας πραγμάτων*» – «*πολιτειογραφία, ἡ Γαλ. statistique [...] Ὁ Κυρ. Καπεταν[άκης] τῷ 1808 τὴν ὠνόμασε πολιτογραφίαν, ὄχι καλῶς. ἄλλοι ἀπογραφικὴν*»⁸³ – «*τιμολόγιον, τό Γαλ. facture des marchandises, tarif*» – «*ἐποικοδομητικὸς, Γερμ. erbaulich*» – «*ἐπιτελεῖον, τό Γαλ. état-majior*».

Τέλος, ο Κουμανούδης, ἔχοντας πλήρη ἐποπτεία τῆς ἐκτάσεως τῆς νεολογίας, στιγματίζει τὴν βιασύνη νὰ πλάσουμε νέες λέξεις, ἀκόμη και ὅταν υπάρχουν ἄλλες: «*Ἐκ τῆς πολλῆς ἐφέσεως τοῦ νὰ ὀνομάζωμεν τῆ οἰκεία φωνῇ τὰ δανειζόμενα πράγματα ἐποιοῦμεν ταχέως εὐθύς νέας λέξεις και πρὶν ἢ καλῶς μελετήσωμεν τὸν παλαιὸν πλοῦτον τὸν ἐν τοῖς βιβλίοις ὡς και τὴν ἐν τῷ στόματι τοῦ λαοῦ σωζομένην ὀνοματολογίαν, ἐκ τούτου δὲ διπλαῖ τριπλαῖ καὶ τετραπλαῖ ἀνεφύοντο ὀνομασίαι κατίσχυε δ' ἔξ αὐτῶν ἐνίοτε οὐκὶ ἡ κρατίστη*»⁸⁴. Ὁ ἴδιος ἐπικρίνει μέσα στο Λεξικὸ του τέτοιους περιττοὺς οχηματισμούς: «*λ. ἐσθητοφυλάκιον [...] Δὲν ἐχρειάζεται ἡ λέξις, ὑπάρχοντος πρόπαλαι τοῦ ἱματιοφυλακίου, τοῦ και εἰς τοὺς πολλοὺς εὐκαταληπτοτέρου, ἔνεκα τῆς πασιγνώστου γραφικῆς φράσεως "ἐπὶ τὸν ἱματισμὸν μου ἔβαλον κληρον"*».

Ὁ Στέφ. Κουμανούδης ἐπιτέλεσε μόνος του –στο μέτρο, φυσικὰ, των δυνάμεων ἐνός, ἔστω και χαλκέντερου, ἀνθρώπου– ὅτι σε ἄλλες γλώσσες κατόρθωσαν (πιο συστηματικὰ και σε πολὺ μεγαλύτερη ἔκταση βεβαίως) πολυπληθεῖς ομάδες ἐρευνητῶν: συνέταξε ἕνα ιστορικὸ λεξικὸ, με τὴν ἐννοια τῆς πρώτης μαρτυρίας ἢ των παλαιότερων μαρτυριῶν που ἔχομε για τον χρόνο ἐμφάνσεως κάθε λέξης, ὅπως η Γαλλικὴ Ἀκαδημία⁸⁵ για τις λέξεις τῆς Γαλλικῆς ἢ οἱ λεξικογράφοι τοῦ μεγάλου ιστορικοῦ λεξικοῦ τῆς Ἀγγλικῆς που ἐξέδωσε η Οξφόρδη⁸⁶. Ἔτσι εἶμα-

80. Στεφ. Κουμανούδης, *Συναγωγὴ νέων λέξεων* (ἐκδ. 1980), σχεδίασμα Προλόγου που περιλαμβάνεται στα Προλεγόμενα στο Λεξικὸ, τα οποία ἔγραψε ο Κ.Θ. Δημαρὰς, σ. xiii.

81. Πβ. Γ. Μπαμπινιώτης, *Ἑλληνικὴ γλώσσα. Παρελθόν-παρόν-μέλλον*, Ἀθήνα 1994, Ἐκδ. Gutenberg, σ. 340 κ.α. και Γ. Μπαμπινιώτης, «Ἑλληνικὴ γλώσσα» [δύο ἐκτενῆ ἀρθρα: α) στον τόμο «Ἑλλάς» τῆς Εγκ. «Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα» και β) στον τόμο 16 («Φιλοσοφία και κοινωνικῆς ἐπιστῆμης») τῆς Ἐκπαιδευτικῆς Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαίδειας (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν)].

82. Οἱ ξένες λέξεις τῆς Ν. Ἑλληνικῆς συστηματικὰ μελετώνται στο βιβλίο τῆς Α. Αναστασιάδης-Συμεωνίδης, *Νεολογικὸς δανεισμὸς τῆς Νεοελληνικῆς: Ἄμεσα δάνεια ἀπὸ τῆς Γαλλικῆς και Ἀγγλοαμερικανικῆς. Μορφολογολογικὴ ἀνάλυση*, Θεσσαλονίκη 1994.

83. Ὁ ἴδιος ο Κουμανούδης στο λ. στατιστικὸς παρατηρεῖ οχετικὰ με τον ὄρο στατιστική: «[...] Ἀντὶ τῆς ξένης ταύτης λέξεως ἄλλοι μὲν τῶν ἡμετέρων τὴν καταστατικὴν, ἄλλοι δὲ τὴν πολιτειογραφίαν, ὡς ὁ Σκαρλ[άτος] Βυζάντιος ἐν τῷ Γαλλοελληνικῷ λεξικῷ του [18](56) ἐδέχθησαν, οὐ πάντας ὁμως εὐχαραστήσαντες, και διὰ τοῦτο εἰς πολλὴν ἐτι χρῆσιν και σήμερον [τέλη 19ου αἰ.] ἔμεινεν ἡ στατιστική».

84. Στεφ. Κουμανούδης, σχεδίασμα Προλόγου, *Συναγωγὴ νέων λέξεων*, σ. xvi-xvii.

85. *Dictionnaire de l'Académie française* (α' ἐκδ. 1694).

86. *The Oxford English Dictionary*, 12 τόμ. και 2 Suppl., Oxford 1933.

στε σε θέση σήμερα να γνωρίζουμε λ.χ. ότι η λ. *επιχειρηματίας* πρωτοαπαντά στον Κοραή (1821), η λ. *επιχειρηματολογία* στην εφημ. «Ακρόπολις» (5 Νοεμβρ. 1888), η λ. *επιφυλλίς* στον Σκαρλάτο Βυζάντιο (1846), η λ. *ερωτεύομαι* στον Σκαρλ. Βυζάντιο (1835), η λ. *εσώρουχα* στο *Ημερολόγιο κυριών* (1888), η λ. *ετεροδημότης* στον ίδιο τον Στέφ. Κουμανούδη (1872), η λ. *ευαισθησία*, αρχαία, ενεργοποιείται από τον Αδ. Κοραή, η φράση *εφιστώ την προσοχή στον Άγγ. Βλάχο* (1871), η λ. *εφορευτικός* στην εφημ. «Εφημερίς» (20 Οκτ. 1891), η λ. *εχθροπραξία* στον Αναστ. Πολυζωΐδη (1836), η λ. *επιτελείον*⁸⁷ στον Άγγ. Βλάχο (1871) κ.ο.κ.

Ως προς την πληρότητα και την ποσότητα των λημάτων του έργου του Κουμανούδη, που ενδιαφέρει τόσο λεξικογραφικά όσο και σε σχέση με την εξέλιξη της νέας ελληνικής γλώσσας στη λόγια γραπτή παράδοσή της, γεννάται το εξής ζήτημα: Οι συγκεντρωθέντες νεολογισμοί μιας περιόδου που καλύπτει 450 χρόνια έκφρασης των Ελλήνων (170 χρόνων ελευθέρου βίου και 280 υπό τους Τούρκους), εξαντλείται στα περίπου 60.000 λήματα που έχει καταγράψει στη «Συναγωγή» του ο Κουμανούδης και σε 10.000 ακόμη λήματα που υπολογίζει ότι του λείπουν; Η γνώμη μας είναι ότι ο μεταθανάτιος υπότιτλος του έργου «*ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς [με ὄριο το 1900] χρόνων*», ο οποίος γράφτηκε μετά τον θάνατο του Κουμανούδη από τον γιο του (και εκδότη του έργου) Πέτρο Στεφ. Κουμανούδη, δεν αποδίδει την πραγματικότητα. Ο Κουμανούδης θα σκόπευε να καλύψει την περίοδο από τα μέσα του 18ου αιώνα μέχρι και τον 19ο αιώνα (περ. 1750-1900). Αυτό προκύπτει και από τον πρόχειρο τίτλο που βρίσκεται στα κατάλοιπα του μαζί με ένα σχεδιάσμα Προλόγου του ίδιου του Κουμανούδη, που περιέλαβε στα Προλεγόμενά του ο Κ.Θ. Δημαράς. Ο τίτλος είναι: *Συναγωγή λέξεων Ἑλληνικῶν, ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος [ενν. τον 18ο αι.] πλῆθεισῶν πρὸς πλουτισμὸν τῆς γραφομένης καὶ δὴ καὶ ὀμιλουμένης γλώσσης*⁸⁸. Τότε πράγματι οι λέξεις που του λείπουν μπορεί να υπολογιστούν περίπου σε 10.000, αφού –όπως λέει ο ίδιος–⁸⁹ πρόκειται για λέξεις από ξενόγλωσσα επιστημονικά βιβλία, οι οποίες –προσθέτουμε εμείς– θα πέρασαν στις πρώτες μεταφράσεις ξένων επιστημονικών έργων από τα μέσα του 18ου αιώνα. Το ίδιο συνάγεται και από τη χρονική περίοδο που έζησαν οι συγγραφείς, των οποίων τα έργα αποδελτίωσε ο Κουμανούδης. Με ελάχιστες, σποραδικές εξαιρέσεις⁹⁰ ανήκουν στα μέσα του 18ου αιώνα και εφεξής. Συμπέρασμα: Οι νεολογισμοί της λόγιας νεοελληνικής γλώσσας που συλλέγει ο Κουμανούδης καλύπτουν 150 χρόνια ιστορίας της νεοελληνικής γλώσσας και ανέρχονται περίπου σε 70.000 λέξεις.

Τελικά, ο Κουμανούδης φαίνεται ότι πέτυχε τον σκοπό για τον οποίο συνέταξε τη «Συναγωγή», που δεν ήταν άλλος από το: «*να καταστήσῃ [...] δῆλον ὅτι ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα οὐδέποτε ἀπέβαλε τὴν ζωὴν καὶ γονιμότητα αὐτῆς, ἀλλὰ διατελεῖ ἀεὶ ζῶσα, καὶ νέα ἀεὶ δημιουργήματα κατὰ τὰς ἐκάστοτε ἐμφανιζομένης νέας πνευματικῆς ἀνάγκας παράγουσα*»⁹¹.

7. Η ΧΡΥΣΗ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΑΣ

Η δεκαετία του '30 είναι η χρυσή εποχή της νεοελληνικής λεξικογραφίας. Τρία σημαντικά λεξικά της Ν. Ελληνικής, ιστορικά τα πιο σημαντικά, δημοσιεύονται ή αρχίζουν να δημοσιεύονται μέσα σε αυτή τη δεκαετία (σε αυτή την περίοδο ανήκει και το *Λεξικό του Βλαστού*, για το οποίο γίνεται λόγος παρακάτω στα Λεξικά Συνωνύμων 10.1):

1933	Ἀκαδημία Ἀθηνῶν: Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς τῆς τε κοινῆς ὀμιλουμένης καὶ τῶν ἰδιωμάτων, Α΄ τόμ.
1933	«Πρωΐας»: Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς γλώσσης, 2 τόμ.
1936-50	Δ. Δημητράκου, Μέγα Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, 9 τόμ.

Τη σκυτάλη από το λεξικό Δημητράκου παίρνει τη δεκαετία του '50 το περίφημο λεξικό του Σταματάκου (*τῆς Νέας Ἑλληνικῆς γλώσσης, καθαρευούσης καὶ δημοτικῆς*) σε τρεις τόμους (α΄ 1952, β΄ 1953, γ΄ 1955).

7.1 Το Ιστορικό Λεξικό της Ακαδημίας

Στα φιλόδοξα σχέδια της ελληνικής φιλολογικής και γλωσσικής επιστήμης συγκαταλέχθηκε, σε στιγμές ευφορίας αλλά και εθνικής έξαρσης, η σύνταξη λεξικού ολόκληρης της ελληνικής γλώσσας. Συγκεκριμένα, το 1908, με πρωτοβουλία και εισήγηση του Γεωργίου Χατζιδάκι, η κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου συνέστησε «Επιτροπεία», που θα συνέτασσε λεξικό όλης της ελληνικής γλώσσας – αρχαίας, μεσαιωνικής και νέας. Η έκδοση του λεξικού προβλεπόταν να πραγματοποιηθεί 13 χρόνια αργότερα, το 1921, ώστε να αρχίσει με αυτήν πανηγυρικά ο εορτασμός της εκατονταετηρίδας της εθνικής παλιγγενεσίας, δηλ. των 100 χρόνων από την Επανάσταση του 1821.

Την ίδια περίοδο, μετά την επιτυχία που σημείωσαν η ριζικά ανανεωμένη 7η (1882) και η 8η (1897) έκδοση του Λεξικού της Αρχαίας Ελληνικής της Οξφόρδης από τους Liddell και Scott, σχεδίαζαν στην Αγγλία τη σύνταξη ενός νέου Θησαυρού της ελληνικής γλώσσας, που θα έφθανε ως τις αρχές του 7ου μ.Χ. αιώνα. Βάση του Θησαυρού της Ελληνικής θα ήταν το λεξικό των Liddell και Scott και πρότυπό του ο αντίστοιχος Θησαυρός της Λατινικής Γλώσσας. Επρόκειτο για ένα άλλο φιλόδοξο σχέδιο της ξένης, αυτή τη φορά, φιλολογικής επιστήμης, που, όπως παρατήρησε χαρακτηριστικά τότε ο Η. Diels, θα έπρεπε να καταλάβει έκταση 120 τόμων⁹², μια και η παραδεδομένη ελληνική φιλολογία

87. Ο Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων*, λ. *επιτελείον* σημειώνει: «Ο Γρ. Χαντζερής τῶ 1870 κατέκρινε τὴν λέξιν, ἀντιπροτείνας τὸ διατακτοεῖον».

88. Στεφ. Κουμανούδη, *Συναγωγή νέων λέξεων*, έκδ. 1980, Προλεγόμενα Κ.Θ. Δημαρά, σ. xiii.

89. Τα λόγια του Κουμανούδη («Συναγωγή», σ. 1) σε ένα από τα συνήθη «στιχηρά» του σημειώματα που επισήμανε ο Κ.Θ. Δημαράς:

Ὅς δέκα ἔτι χιλιάδες λέξεων
 ὑπὸ λογίων ποιηθεῖσαι, μάλιστα δὲ
 αὐταὶ παραληφθεῖσαι ἐκ τῶν φραγκικῶν
 βιβλίων ἐπιστήμης καὶ δὴ φυσικῶν
 μηχανικῶν τε καὶ ἰατρικῶν φρονῶ
 ὅτι μοι λείπουν πάντως ἐν τῇ βίβλῳ μου
 τῇ τῶσον πολυπόνη [...]

90. Τέτοιες είναι λ.χ. ο Ιωάννης Αβράμιος (1692, 1709), ο Νικόλαος Βούλγαρις (1681), ο Θεόδωρος Γαζής (1465), ο Εμμ. Γλυζούνης (1596), ο Νικόλαος Γλυκός (1680, 1728) και μερικοί άλλοι.

91. Στεφ. Κουμανούδη, *Συναγωγή*, έκδ. 1980, σ. xlvii.

92. Η. Diels, *Neue Jahrbücher* 1905, σ. 692. Βλ. και παρακάτω 15.2 TLG - Ο Ηλεκτρονικός Θησαυρός της Ελληνικής Γλώσσας.

υπολογίζεται πως είναι δέκα φορές μεγαλύτερη από τη λατινική.

Στην πράξη, και τα δύο αυτά φιλόδοξα σχέδια σύντομα εγκαταλείφθηκαν, για να παραχωρήσουν τη θέση τους σε πιο ρεαλιστικά εγχειρήματα. Ο Γ. Χατζιδάκις, ως πρόεδρος της Επιτροπής, εισηγήθηκε να περιοριστεί κατ' αρχάς το έργο στη σύνταξη λεξικού της μεσαιωνικής και νέας Ελληνικής, αρχίζοντας μάλιστα από τη σύνταξη «Ιστορικού Λεξικού της Νέας Έλληνικής, της τε Κοινώς Όμιλουμένης καί των Ίδιωμάτων». Ομοίως εγκαταλείφθηκε στην Οξφόρδη η ιδέα του Θησαυρού της Ελληνικής. Αντ' αυτού, ανατέθηκε (το 1911) στον Jones μια νέα, πλήρως αναθεωρημένη έκδοση του Λεξικού των Liddell και Scott, που θα τελείωνε σε 5 χρόνια. Ωστόσο, η πλήρης αναδιάρθρωση και η επανασύνταξη του λεξικού στην 9η αυτή έκδοση έκαμαν ώστε η μεν τμηματική, κατά τεύχη, εκτύπωση ν' αρχίσει μόλις το 1925, η δε ολοκλήρωση του έργου να πραγματοποιηθεί 29 χρόνια μετά το ξεκίνημά του, το 1940! Στην τελευταία «επική» αυτή έκδοση του λεξικού, ο Jones αναφέρει με ανακούφιση στον Πρόλόγο του (σ. 9), γραμμένον το 1925, πως: «για το βυζαντινό λεξιλόγιο θα πρέπει να περιμένουμε το Λεξικό της Νέας Ελληνικής», που η σύνταξή του –όπως αναφέρει αλλού στον ίδιο Πρόλογο– έχει αναληφθεί από Έλληνες φιλόλογους. Η σιωπηρή συμφωνία για την εκπόνηση ενός λεξικού ολόκληρης της Ελληνικής –της αρχαίας από το επιτελείο της Οξφόρδης, της μεσαιωνικής και της νέας από τους Έλληνες– είχε πραγματοποιηθεί: η εκτέλεση όμως αυτής της «λεξικογραφικής συμφωνίας» ήταν καταδικασμένη, από ελληνικής πλευράς, να παραμείνει ημιτελής!

Μετά παρέλευση 25 ετών, το 1933, εκδίδεται ο πρώτος τόμος του Ιστορικού Λεξικού της Ακαδημίας Αθηνών (όπου υπήχθη το Λεξικό από το 1927). Ζώντος ακόμη του Χατζιδάκι εκδίδεται ο δεύτερος τόμος (1939), ενώ έναν χρόνο μετά τον θάνατό του εκδίδεται (το 1942) και ο τρίτος τόμος. Έκτοτε έχουν εκδοθεί τμηματικώς ο τέταρτος (1953-1980) και ο 5ος τόμος⁹³. Η πενιχρή αυτή –σε χρόνο– συγκομιδή ήταν η αναγκαία απόρροια ενός κολοσσιαίου εγχειρήματος που ήταν εξαρχής καταδικασμένο ν' αποτύχει για δύο κυρίως λόγους: Πρώτον, από έλλειψη της απαραίτητης υποδομής: δεν υπήρχε πουθενά συγκεντρωμένο το υλικό στο οποίο θα στηριζόταν η σύνταξη του λεξικού ούτε διατέθηκαν ποτέ τα απαραίτητα οικονομικά μέσα και το απαιτούμενο επιστημονικό προσωπικό. Δεύτερον, η σύζευξη του λεξικού της Κοινής Νέας Ελληνικής με το λεξικό των ιδιωμάτων της Ν. Ελληνικής κατέστησε εξαρχής το έργο θνησιγενές. Γιατί ένα λεξικό των ιδιωμάτων της Ν. Ελληνικής, για τού οποίου τη σύνταξη θα συνηγορούσαν πολλοί λόγοι, είναι ευνόητο πως απαιτούσε ακόμη μεγαλύτερη υποδομή, που φυσικά ήταν ακόμη δυσκολότερο να εξασφαλιστεί.

Αν το εγχείρημα είχε από την αρχή περιοριστεί ρεαλιστικά στη σύνταξη ενός –ιστορικού έστω– λεξικού της κοινής Νέας Ελληνικής, σήμερα –με κατάλληλο γλωσσικό και επιστημονικό εκσυγχρονισμό και εμπλουτισμό– θα είχαμε ένα έγκυρο επιστημονικό λεξικό, ανυπολόγιστη προσφορά στη σπουδή και τη χρήση της σύγχρονης γλώσσας μας.

Ωστόσο «οὐδὲν κακὸν ἀμιγὲς καλοῦ». Η απόπειρα συντάξεως ενός λεξικού, που θα περιλάμβανε και τα ιδιώματα της Νέας Ελληνικής, οδήγησε κατ' ανάγκην στη συγκρότηση του «Αρχείου του Ιστορικού Λεξικού της Ακαδημίας Αθηνών», όπου αποθησαυρίστηκε –έστω και αν δεν αξιοποιήθηκε ακόμη– το γλωσσικό υλικό των νεοελληνικών διαλέκτων και ιδιωμάτων. Σε εκατομμύρια δελτίων με γλωσσικό υλικό από όλες σχεδόν τις περιοχές της Ελλάδος, έχει καταγραφεί και ταξινομηθεί από έμπειρους επιστήμονες το μεγαλύτερο μέρος του λεξιλογικού θησαυρού –έμμεσα και της γραμματικής και συντακτικής δομής– των νεοελληνικών ιδιωμάτων, πράγμα που αποκτά μεγαλύτερη σημασία, αν σκεφτούμε πως η ραγδαία επέκταση της κοινής γλώσσας και στα πιο απομακρυσμένα σημεία της χώρας τείνει να περιορίσει μέχρις εξαφανισμού τα ιδιώματα. Η γλωσσική διαφοροποίηση που διέκρινε γεωγραφικώς την ελληνική γλώσσα πάντοτε, με εξαίρεση την περίοδο της αλεξανδρινής Κοινής, τείνει –ως γενικότερο, διεθνές γλωσσικό φαινόμενο– να περιοριστεί σημαντικά, ενίοτε δε και να εκλείψει. Η δημιουργία μιας και από γεωγραφικής απόψεως κοινής, δηλαδή διαλεκτικά αδιαφοροποίητης, εθνικής γλώσσας, κερδίζει συνεχώς έδαφος. Έτσι το αρχείο του «Κέντρου Συντάξεως του Ιστορικού Λεξικού της Ακαδημίας Αθηνών» αποτελεί εκ των πραγμάτων τη μόνη «τράπεζα πληροφοριών» για μια διαχρονική προσέλαση της νεοελληνικής γλώσσας, «της τε κοινής καί των ιδιωμάτων».

Θα πρέπει εδώ να τονιστούν ορισμένα πολύ θετικά αποτελέσματα που προήλθαν από την ίδρυση και τη δράση του Αρχείου (από το 1966 «Κέντρου») του Ιστορικού Λεξικού της Ακαδημίας Αθηνών, αλλά και από τη δημοσίευση τού α' τόμου του Λεξικού. Με τη λειτουργία τού Αρχείου τού Ιστορικού Λεξικού και με την επιστημονική δράση για την προετοιμασία τού Λεξικού, δημιουργήθηκε για πρώτη φορά ένας σημαντικός πυρήνας επιστημονικής λεξικογραφίας στον τόπο μας, που για αρκετά χρόνια απετέλεσε φυτώριο λεξικογράφων, γλωσσολόγων και γλωσσικά ευαισθητοποιημένων φιλόλογων, οι οποίοι μελέτησαν επιστημονικά την ελληνική γλώσσα. Όλοι οι παλαιότεροι καθηγητές της γλωσσολογίας στα πανεπιστήμιά μας θήτευσαν, για περισσότερο ή λιγότερο χρόνο, στο Ιστορικό Λεξικό: Γεώργιος Αναγνωστόπουλος, Βασίλειος Φάβης και Γεώργιος Κουρμούλης (στην Αθήνα), Μανόλης Τριανταφυλλίδης και Νικόλαος Ανδριώτης (στη Θεσσαλονίκη), Δημήτριος Γεωργακάς. Επιστήμονες τού φιλολογικού χώρου που εξέδωσαν λεξικά, όπως ο Ιωάννης Σταματάκος, καθηγητής της αρχαίας ελληνικής φιλολογίας, μαθήτευσαν στο Ιστορικό Λεξικό. Επιστήμονες γνωστοί από σημαντικές μελέτες τους για θέματα της ελληνικής γλώσσας προήλθαν από το Ιστορικό Λεξικό: Π. Παπαγεωργίου, Ανθ. Παπαδόπουλος, Αθ. Μπούτουρας, Σταμ. Ψάλτης, Ι. Βογιατζίδης, Π. Φουρίκης, Στυλ. Δεινάκης, Χρ. Παντελίδης, Ι. Πούλος, Δημοσθ. Οικονομίδης, Ι. Καλλέρης, Στ. Μάνεσης, Δικ. Βαγιακάκος, Ν. Κοντοσόπουλος, Χρ. Χαραλαμπίδης, Θ. Νάκας κ.ά. Στο Ιστορικό Λεξικό θήτευσαν και φιλόλογοι με ιδιαίτερη ευαισθησία στη γλώσσα και σημαντικές γλωσσικές μελέτες: Ιωάννης Κακριδής, Παναγής Λορεντζάτος, Εμμανουήλ Πεζόπουλος, Αντώνιος Χατζής, ο βυζαντινολόγος Φαίδων Κουκουλής, ο ιστορικός Κωνσταντίνος Άμαντος, ο λαογράφος Στίλπων Κυριακίδης, ο φυσιογνώστης Μιχαήλ Στεφανίδης, ο ιστορικός της γραφής Αντώνιος Σιγάλας κ.ά.⁹⁴

Με το Ιστορικό Λεξικό τέθηκαν οι βάσεις της επιστημονικής λεξικογραφίας⁹⁵, αφού με την έκδοση τού α' τόμου για πρώτη φορά συντάχθηκε

93. Ακαδημία Αθηνών: Ιστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς τῆς τε κοινῆς ὀμιλουμένης καὶ τῶν ιδιωμάτων. Ἐκδόθηκαν μέχρι τούδε 5 τόμοι: Α' τόμ. (Α – Αμ-) 1933, Β' τόμ. (Αν – Απ-) 1939, Γ' τόμ. (Αρ – βλέπω) 1942, Δ' τόμ. α' τεύχ. (βλεφαρίδα – γάργαρος) 1953, β' τεύχ. (γαρδαλώνω – γεροδάσκαλος) 1980, Ε' τόμ. α' τεύχ. (γεροδέματος – γλωσσωτός) 1984, β' τεύχ. (γναθάδα – δακτυλωτός) 1989.

94. Εκτενή πίνακα με τα ονόματα των επιστημόνων που εργάσθηκαν στο Ιστορικό Λεξικό ως διευθυντές, αρχισυντάκτες και συντάκτες, βρίσκουμε στον α' τόμο τού Ιστορικού Λεξικού (1933), Πρόλογος, σ. ιε'.

95. Ως ειδικό περιοδικό, στο οποίο δημοσιεύονταν ποικίλα λεξικογραφικά θέματα, χρησιμοποίησε το Λεξικογραφικό Ἄρχειο, το οποίο μετεξελίχθηκε στο Λεξικογραφικό Δελ-

λεξικό με αυστηρές επιστημονικές προδιαγραφές των λημμάτων. Κλάδοι τής γλωσσικής επιστήμης, όπως η φωνητική, η μορφολογία (γραμματική), η σημασιολογία και η ετυμολογία και, βεβαίως, η διαλεκτολογία, εφαρμόστηκαν στη σύνταξη λημμάτων λεξικού για πρώτη φορά κατά την προετοιμασία του Ιστορικού Λεξικού. Για πρώτη φορά οργανώθηκαν συστηματικά και εξαντλητικά τα ερμηνεύματα (σημασίες) κάθε λήματος με παράλληλη χρήση παραδειγμάτων. Για πρώτη φορά σε ελληνικό λεξικό έγινε συστηματική προσπάθεια για επιστημονική ετυμολόγηση των νεοελληνικών λέξεων. Για πρώτη φορά αντιμετωπίστηκαν ακανθώδη ζητήματα τής ιστορικής ορθογραφίας. Για πρώτη φορά επίσης αντιμετωπίστηκε συστηματικά η λεξικογραφική αξιοποίηση συνωνύμων και αντωνύμων (αντιθέτων). Γενικότερα, με την έκδοση του Ιστορικού Λεξικού γίνεται ευρύτερα αντιληπτό ότι η σύνταξη λεξικού είναι ζήτημα καθαρώς επιστημονικό και απαιτεί ειδική μέθοδο και ειδικές γνώσεις.

Η επιστημονική φυσιογνωμία, η οποία κατύθινη το Ιστορικό Λεξικό στη σύνταξη των τριών πρώτων τόμων του, ήταν ο Γεώργιος Χατζιδάκις, ο άνθρωπος που είχε –όπως είπαμε– και την ιδέα τής συντάξεως Ιστορικού Λεξικού τής ελληνικής γλώσσας. Η επιστημονική συγκρότηση του Γ. Χατζιδάκι σε όλους τους τομείς τής ιστορικής γλωσσολογίας υπαγόρευσε και το υψηλό επίπεδο σύνταξης τού λεξικού. Έτσι, το Ιστορικό Λεξικό απετέλεσε για πολλά χρόνια σημείο αναφοράς των λεξικογραφικών και γλωσσικών γενικότερα ερευνών με την ποικιλία των γλωσσολογικών θεμάτων που αντιμετωπίστηκαν και κωδικοποιήθηκαν σε αυτό κατά τον πιο έγκυρο τρόπο.

7.2 Το Λεξικό τής Πρωίας

Το ίδιο έτος, το 1933, εκδίδεται και το Λεξικό τής «Πρωίας» υπό τον τίτλο *Λεξικόν τής Νέας Έλληνικῆς γλώσσης*. Και ναι μεν αναφέρεται από τον εκδότη (Πέτρο Δημητράκο) ότι το Λεξικό τής Πρωίας είναι «καρπὸς τής ἐμβριθοῦς ἐργασίας τῶν ἐκλεκτοτέρων ἐπιστημόνων μας», αλλά ούτε στη β' έκδοση τού Λεξικού από τον Π. Δημητράκο (το 1977) ούτε στην Α' έκδοση τής Πρωίας (1933) μνημονεύονται τα ονόματα των συντακτών τού Λεξικού⁹⁶ πλην του ότι συντάχθηκε «ὑπὸ ἐπιτροπῆς φιλολόγων καὶ ἐπιστημόνων, ἐπιμελεία Γεωργίου Ζευγώλη⁹⁷».

Το Λεξικό τής Πρωίας είναι, στην πραγματικότητα, το πρώτο ολοκληρωμένο και με λεξικογραφικές προδιαγραφές συντεταγμένο ερμηνευτικό λεξικό τής Νέας Ελληνικής (σε σχέση με το ημιτέλες και διαφορετικού περιεχομένου Ιστορικό Λεξικό και με το ιδιόμορφο και περιορισμένης εκτάσεως λεξικό τού Σκαρλάτου Βυζαντίου). Είναι λεξικό, διαφέροντας και σε αυτό από τα άλλα, τόσο τής καθαρεύουσας όσο και τής δημοτικής, δηλ. λεξικό και των δύο μορφών τής Νέας Ελληνικής. Με ειδικά σύμβολα διακρίνονται τα λήματα που ανήκουν στη δημοτική από τα λοιπά λόγια προέλευσης και χρήσης λήματα (με ιδιαίτερα σύμβολα διακρίνονται και οι ιδιωματικές και ξένες λέξεις καθώς και οι αρχαϊζουσες ή σπάνιες χρήσης λέξεις). Όπως είναι φανερό, έχουμε εδώ την πρώτη συστηματική προσπάθεια να διακριθούν στην προέλευσή τους δημοτικές, λόγιες, ιδιωματικές, ξένες και αρχαϊζουσες ή σπάνιες λέξεις. Αυτό είναι μια πρόοδος στη λεξικογραφία τής Ελληνικής με τη συστηματικότητα και τη συνέπεια που παίρνει, για πρώτη φορά, στο λεξικό αυτό, μολοντί θεωρητικά και πρακτικά υπάρχουν προβλήματα στη διάκριση των ορίων των λέξεων και συχνά τέτοιες διακρίσεις έχουν εντελώς συμβατικό χαρακτήρα (τι είναι λ.χ. η λ. *αμχανιά* ή η λ. *βραβείο* ή οι λ. *δόξα*, *θίγω*, *θολός*, *κατάστρωμα* κ.τ.ό.; Είναι λόγιες ή δημώδεις ή, όπως φαίνεται λογικότερο, και τα δύο;).

Πλεονέκτημα τού Λεξικού τής Πρωίας είναι το πλούσιο ληματολόγιό του, που για πρώτη φορά έδωσε την πραγματική διάσταση τού λεξιλογίου τής Νέας Ελληνικής στα δύο παράλληλα –τότε– επίπεδα χρήσης της, την καθαρεύουσα και τη δημοτική. Επίσης κύριο χαρακτηριστικό τού Λεξικού τής Πρωίας, που το ξεχώρισε πάντοτε από άλλα λεξικά –και νεότερα–, είναι ο πλούτος και η ευστοχία των παραδειγμάτων χρήσεως των λέξεων. Είναι η δύναμη τού λεξικού αυτού. Λόγω τής γλωσσικής κατάστασης των χρόνων κατά τους οποίους συντάχθηκε το Λεξικό, τα ερμηνεύματα είναι σε λόγια γλώσσα (καθαρεύουσα), ενώ υπάρχει και ένα πλήθος παραδειγμάτων από τη δημοτική. Αυτή η διττή γλωσσική προσέλαση ήταν αναπόφευκτη στην οξεία φάση που περνούσε το γλωσσικό ζήτημα στη δεκαετία τού 1930, το γεγονός δε τής ευρείας χρήσεως (στα παραδείγματα) τής δημοτικής ήταν πολύ τολμηρό βήμα για την εποχή που έγινε.

Ένας τρίτος τόμος, που επιμελήθηκε ο Ι. Σταματάκος, συμπλήρωσε το (αρχικά δίτομο) Λεξικό στη Β' έκδοση. Σε αυτό περιελήφθησαν νεότερες λέξεις από τον χώρο τής επιστήμης και τής τεχνολογίας, που ήδη τότε αναπτυσσόταν με ραγδαίους ρυθμούς. Το Λεξικό τής Πρωίας διατηρεί και σήμερα μέρος τής αξίας του, αλλά κύρια συμβολή του υπήρξε ότι απετέλεσε, όπως είπαμε, το πρώτο πλήρες λεξικό τής Νέας Ελληνικής, από το οποίο άντλησαν υλικό πολλά από τα λεξικά που ακολούθησαν.

7.3 Το Λεξικό τού Δημητράκου

Αλλά το κύριο επίτευγμα τής δεκαετίας τού '30 παραμένει το *Μέγα Λεξικόν ὅλης τής Έλληνικῆς γλώσσης* τού (εκδότη) Δημητρίου Δημητράκου, γνωστό ως «Λεξικό τού Δημητράκου» ή ως το «9τομο Λεξικό τού Δημητράκου». Με το Λεξικό τού Δημητράκου επιχειρήθηκε να γίνει πραγματικότητα το όραμα τού Γ. Χατζιδάκι να συνταχθεί λεξικό που να περιέχει όλες τις λέξεις τής Ελληνικής, δηλ. ολόκληρο τον γλωσσικό θησαυρό αρχαίας, μεσαιωνικής και νέας Ελληνικής. Το έργο αυτό ο Χατζιδάκις πάσχιζε να υιοθετηθεί και να πραγματοποιηθεί από την Ελληνική Πολιτεία διά τής ιδρύσεως τού Ιστορικού Λεξικού τής Ακαδημίας Αθηνών. Ελλείπει πόρων αλλά και λόγω των ανυπέριθτων δυσχερειών που εμφάνιζε ο σχεδιασμός να περιληφθούν στο Λεξικό όλα τα ιδιώματα και οι διάλεκτοι που ομιλούνται στην Ελλάδα, δηλ. όλο το διαλεκτικό υλικό τής γλώσσας (πράγμα που απαιτούσε μακρό χρόνο συλλογής τού υλικού και παράλληλη εργασία πολλών εξειδικευμένων επιστημόνων) και επειδή όλα αυτά θα έπρεπε να γίνονται μαζί με την πραγμάτευση τού τεράστιου γλωσσικού θησαυρού τής αρχαίας, τής μεσαιωνικής και τής νεότερης κοινής (λόγιας και δημώδους) Ελληνικής, το όραμα τής σύνταξης ενός εκτε-

τίο. Πολλές λεξικολογικές μελέτες φιλοξενήθηκαν παλαιότερα και στο φιλολογικό περιοδικό *Άθηνά*.

96. Πρόκειται για μια τακτική που ακολούθηθηκε συχνά και που οδήγησε ώστε ορισμένα λεξικά, ελληνικά και ξένα, να είναι γνωστά με το όνομα τού εκδότη και όχι τού συντάκτη ή των συντακτών τού Λεξικού. Αυτό συνέβη και στην ελληνική λεξικογραφία με λεξικά όπως τού Δημητράκου (το 9τομο Λεξικό και το Επίτομο), τής Πρωίας, των Τεγόπουλου-Φυτράκη κ.ά. και με μεγάλα ξένα λεξικά, όπως τού Longman, τού Collins, τού Larousse, τού Duden κ.λπ. (Στα ξένα λεξικά γίνεται λεπτομερής μνεία των ονομάτων όλων όσοι εργάστηκαν στην έκδοση τού λεξικού).

97. Ο Γ. Ζευγώλης, λόγιος από τη Νάξο, εργάστηκε στη σύνταξη λεξικών και εγκυκλοπαιδειών. Στη σύνταξη τού Λεξικού τής Πρωίας εργάστηκε συστηματικά ο Κ. Βάρναλης (πληροφορία από τον καθηγητή Εμμ. Κριαρά).

νούς θησαυρού ολόκληρης τής ελληνικής γλώσσας δεν πραγματοποιήθηκε. Μια λιγότερο φιλόδοξη εκδοχή αυτού του «λεξικογραφικού οράματος» (που δεν περιλαμβάνει συστηματικά διαλέκτους και ιδιώματα, που δεν περιέχει όλους τους παραλλάσσοντες φωνητικούς και μορφολογικούς τύπους κάθε λέξης, που δεν δίνει την ετυμολογία των λέξεων, που δεν δίνει συνώνυμα και αντώνυμα για κάθε λέξη και σε κάθε σημασία της, που δεν δίνει παραδείγματα χρήσεως στις λόγιες και τις δημοτικές λέξεις, που δεν δίνει όλες τις φράσεις οι οποίες σχηματίζονται με κάθε λέξη κ.λπ.) ανέλαβε να πραγματοποιήσει και έφερε τελικά εις πέρας με σχεδιασμό και εργασία 20 ετών ο «Αρχαίος Έκδοτικός Οίκος Δημητρίου Δημητράκου».

Η σύνταξη του Λεξικού του Δημητράκου άρχισε το 1933, έπειτα δε από τρία χρόνια (το 1936) εκδόθηκε ο α΄ τόμος. Το 1950 εκδόθηκε ο τελευταίος (9ος) τόμος, με τον οποίο ολοκληρώθηκε το Λεξικό. Πέρα από την πρωτότυπη εργασία τής συλλογής υλικού από αρχαίους, μεσαιωνικούς, νεότερους και σύγχρονους συγγραφείς, το Λεξικό για την αρχαία, τη μεταγενέστερη και τη μεσαιωνική περίοδο στηρίχτηκε κατά πολύ στα υπάρχοντα τότε λεξικά: στο Λεξικό τής αρχαίας των Liddell και Scott⁹⁸, στη μετάφραση αυτού του λεξικού στα Ελληνικά από τους Μόσκο και Κωνσταντινίδη⁹⁹, στο Λεξικό των παπύρων του Preisigke¹⁰⁰, στο λεξικό των λογίων ελληνικών λέξεων τής ρωμαϊκής και βυζαντινής περιόδου από τον Sophocles¹⁰¹, στο Γλωσσάριο τού μέσου και όψιμου (ύστερου) Ελληνισμού τού Du Cange¹⁰², στους πρώτους τόμους τού Ιστορικού Λεξικού τής Ακαδημίας Αθηνών¹⁰³, στο Λεξικό τού Βλαστού¹⁰⁴, στο Λεξικό τού Κουμανούδη¹⁰⁵ και στο Λεξικό τής Πρωίας¹⁰⁶.

Ακολουθώντας τη συμβουλή τού Γ. Χατζιδάκι¹⁰⁷, ο Δημητράκος εφάρμοσε ενιαία μορφή των ερμηνευμάτων κάθε λήμματος, γεγονός που ανέδειξε μέσα στο Λεξικό τον ενιαίο χαρακτήρα τής ελληνικής γλώσσας και τη συνέχεια και συνοχή (σημασιολογική, μορφολογική, φωνολογική κ.λπ.) τής γλωσσικής μας παράδοσης. Έτσι, στο Λεξικό είναι φανερό το πλήθος των λέξεων που ανήκουν σε όλη τη χρονική πορεία τής γλώσσας μας, από την αρχαία μέχρι τη νέα, όπως και λέξεις που χρησιμοποιούνται από τους μεσαιωνικούς χρόνους ή χάνονται μετά την αρχαία ή μεσαιωνική χρήση τους, για να ξαναζωντανέψουν (ως νεολογισμοί) τα νεότερα χρόνια. Με το Λεξικό τού Δημητράκου έχουμε εικόνα τής γλωσσικής διαχρονίας μιας γλώσσας, εν προκειμένω τής Ελληνικής, σε έκταση χρόνου 2.800 ετών. Πρόκειται για σπάνιο και μεγάλο επίτευγμα τής ελληνικής λεξικογραφίας, που αποτελεί πραγματικό λεξικό θησαυρό (δηλ. αποθησαύριση) τής διαχρονικής έκφρασης των Ελλήνων.

Στην πράξη, βεβαίως, το κύριο βάρος στη σύνταξη των λημμάτων έπεσε στην αρχαία, τη μεταγενέστερη και τη μεσαιωνική περίοδο τής γλώσσας. Και αυτό, γιατί και η λεξικογραφική υποστήριξη των περιόδων αυτών ήταν συγκριτικά εύκολη, συγκεντρωμένη δηλ. και αξιόπιστα επεξεργασμένη, άρα αμέσως αξιοποιήσιμη, και τα κείμενα από όπου μπορούσε να αντληθεί υλικό πάρα πολλά και αρκετά προσιτά και, επίσης, το ενδιαφέρον των αναγνωστών τής εποχής εκείνης ήταν ακόμη ετεροβαρές, κλίνον περισσότερο προς τις παλαιότερες φάσεις τής ελληνικής γλώσσας. Το να ασχοληθεί κανείς με τη λεξικογραφική περιγραφή τής δημοτικής (προφορικής) παράδοσης μέσα στη δίνη τού γλωσσικού ήταν ακόμη τολμηρό¹⁰⁸ και πρωτοποριακό, παρ' ότι το Ιστορικό Λεξικό, το Λεξικό τής Πρωίας, το Λεξικό τού Βλαστού και, παλιότερα, το Λεξικό τού Σκαρλάτου Βυζαντίου και τα Άτακτα ακόμη τού Κοραή είχαν ανοίξει και προετοιμάσει τον δρόμο. Έτσι, παρά το γεγονός ότι για πρώτη φορά (μετά το Λεξικό τής Πρωίας και εν μέρει μετά τον α΄ τόμο τού Ιστορικού Λεξικού) στο Λεξικό τού Δημητράκου περιελήφθησαν πολλές λέξεις από τη νεότερη ελληνική λογοτεχνία (από έργα τού Παλαμά, τού Παπαδιαμάντη, τού Παπαντωνίου, τού Ψυχάρη κ.ά.), το βάρος έπεσε στις προ τής δημοτικής φάσεις τής ελληνικής γλώσσας, όλο δε το Λεξικό είναι συντεταγμένο σε λόγια (καθαρεύουσα) γλώσσα, πράγμα αναμενόμενο για την εποχή που συντάχθηκε.

Οι κύριες αδυναμίες όμως τού Λεξικού σε σχέση με τη σημερινή κατάσταση τής γλώσσας και τις γνώσεις που έχουμε σήμερα για τα παλαιότερα στάδια τής Ελληνικής, είναι άλλες. Σε ένα τέτοιο Λεξικό, λόγω τού χρόνου και τού τρόπου σύνταξής του, δεν απεικονίζεται, όπως είναι φυσικό, ο σημερινός πλούτος τής αστικής δημοτικής και γενικότερα τής Νεοελληνικής, όπως διαμορφώθηκε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο από τη γενίκευσή της στον χώρο τής λογοτεχνίας, αλλά και από την καλλιέργειά της στον χώρο τής επιστήμης, τής διοίκησης, τής εκπαίδευσης, των εμπορικών συναλλαγών κ.λπ. – ιδίως μετά την αναγνώριση τής δημοτικής (από το 1976) ως επίσημης γλώσσας και στον γραπτό λόγο. Βασική έλλειψη τού Λεξικού τού Δημητράκου είναι ότι ως προς την αρχαία γλώσσα έχει στηριχθεί (για τους

98. Henry George Liddell - Robert Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford, At the Clarendon Press, 7η έκδ. 1882 και 8η έκδ. 1897 (η 8η έκδ. διαφέρει ελάχιστα από την 7η, στη διόρθωση παροραμάτων κ.τ.ό.).

99. Liddell-Scott, *Μέγα Λεξικόν τής ελληνικής γλώσσας*. Μετάφραση τού *A Greek-English Lexicon* τής 7/8ης εκδ. από τους Ξ. Μόσκο και Μ. Κωνσταντινίδη με συμπληρώσεις και προσθήκες από την ελληνική βιβλιογραφία (διορθώσεις Κοραή, Κόντου, Χαριτωνίδη, Βερναρδάκη κ.ά.) Αθήναι 1901-4. Εκδ. Σιδέρη [Συμπλήρωμα τού έργου, με βάση την 9η έκδ. τού 1940, εκπονήθηκε από τους Κ. Γεωργούλη και Π. Γεωργούντζο σε 2 τόμ. (Αθήναι 1972-77, Εκδ. Σιδέρη)].

100. Preisigke (-Kiessling), *Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden*. 3 τόμ. (Berlin 1925-31).

101. Sophocles (= Ευαγγελινός Αποστολίδης), *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine periods (from 146 B.C. to 1.100 A.D.)*, N.York 1887.

102. Βλ. ανωτ. Λεξικό Δουκαγγίου.

103. Βλ. ανωτ. Ιστορικό Λεξικό Ακαδημίας Αθηνών.

104. Βλ. παρακάτω Λεξικό Π. Βλαστού.

105. Βλ. ανωτ. Λεξικό Στέφ. Κουμανούδη.

106. Βλ. ανωτ. Λεξικό τής Πρωίας.

107. Ο Δ. Δημητράκος περιγράφει γλαφυρά (στον Πρόλογο τού α΄ τόμου, σ. ζ΄-η΄) τη στοχομυθία του με τον Γ. Χατζιδάκι το 1933, τις παραμονές τής ενάρξεως τής σύνταξης τού 9του Λεξικού: (Ερωτά ο Χατζιδάκις) «Πώς συμβιβάζεις την αρχαίαν με την δημοτικὴν;» (Απαντά ο Δημητράκος) «Τίς γράφομε κάθε μιὰ σὲ χωριστοὺς παραγράφους μετὴν ὑπογραφήν τοῦ συντάκτου των.» (Χατζιδάκις) «Ὁχι, παιδί μου! Ἐβάλατε ἀντιεπιστημονικὴν βάση. Πρέπει νὰ συμπλέκωνται ἀνάλογα μετὴν σημασίαν των ἱστορικῶς. Ποιὸς διευθύνει τὴν ἐκδόσιν;» (Δημητράκος) «Ὁ Ζερβός.» (Χατζιδάκις) «Στείλε τον νὰ τὸν ὀδηγήσω.» Καὶ ἐπιλέγει ο Δημητράκος: «Ἐτοι ἔγινε. Ὁ Ζερβὸς πήγαίνε συνὰ καὶ συνβουλευέτω τὸν Γεώργιον Χατζιδάκιν διὰ τὴν ἔκθεσιν τῆς ὕλης ἱστορικῶς [...] Τὰ δακτυλογραφημένα χειρόγραφα ἐγράφθησαν ἐκ νέου κατὰ τὰς ὑποδείξεις τοῦ Γεωργίου Χατζιδάκι καὶ τὸ Λεξικὸν ἔλαβε τὴν σημερινὴν μορφήν του.»

108. Είναι χαρακτηριστικά όσα αναφέρει ο Δημητράκος στον Πρόλόγο του (α΄ τόμος, σ. ζ΄-η΄): «Ἡ ἀναγγελία τῆς ἐκδόσεως τοῦ Λεξικοῦ τούτου προεκάλεσε θύελλαν διαμαρτυριῶν καὶ ἀπὸ τὰς δύο τότε γλωσσικὰς παρατάξεις, καθαρουσιάνων καὶ δημοτικιστῶν, ἐκάστη τῶν ὁποίων διεξεδίκε ἐκδόσιν Λεξικοῦ μόνον τῆς Ἀρχαίας ἢ μόνον τῆς Δημοτικῆς, ἀρνούμενων τὴν συνεργασίαν των καὶ τῶν μὲν καὶ τῶν δέ. [...] Διὰ τὴν σύνταξιν τοῦ Μεγάλου Λεξικοῦ ὅλης τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας προσεκάλεσα τὸ σύνολον σχεδὸν τῶν κορυφαίων τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων. Ἄλλοι ἐδέχθησαν νὰ ἐργασθοῦν καὶ ἄλλοι ἠρνήθησαν. Ἡ γλωσσικὴ ἀντίθεσις μεταξύ τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόμμου ἐξηκολούθει.»

πρώτους τουλάχιστον τόμους) στο παλιό Liddell-Scott¹⁰⁹, ότι ακόμη δεν είχαν αναγνωσθεί οι πινακίδες τής Γραμμικής γραφής Β και το πολύτιμο υλικό που έφεραν εις φως¹¹⁰, ότι δεν υπήρχαν ακόμη το Πατερικό Λεξικό του Lampe¹¹¹, το Λεξικό τής Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδου Γραμματείας του Εμμανουήλ Κριαρά¹¹², το Λεξικό τής Καινής Διαθήκης του Bauer¹¹³ κ.ά. Επίσης δεν είχαν ακόμη εκδοθεί (στις καλές εκδόσεις που έγιναν αργότερα) πολλά αρχαία και μεσαιωνικά κείμενα, κείμενα επιγραφών κ.λπ.

Οπωσδήποτε, το Λεξικό του Δημητράκου από την έκδοσή του απετέλεσε πηγή λεξικογραφικού υλικού για τα λεξικά που ακολούθησαν. Η σύνταξή του έγινε με επιστημονικές προδιαγραφές, παρά την ιδιαίτερη δυσκολία που εμφάνιζε από πλευράς συντάξεως η ενσωμάτωση στο ίδιο λήμμα γλωσσικών πληροφοριών διαφόρων χρονικών περιόδων και επιπέδων χρήσεως και, κυρίως, η εξέλιξη των σημασιών μέσα στον χρόνο. Το τελευταίο, υπό κανονικές συνθήκες (άνεση χρόνου για επιστημονική έρευνα κάθε λήμματος), θα απαιτούσε πολλαπλάσιο χρόνο, αν κρίνουμε από την εργασία στο Ιστορικό Λεξικό τής Ακαδημίας. Είναι ευτύχημα ότι στη σύνταξη του Λεξικού του Δημητράκου αξιοποιήθηκε η πείρα γνωστών μελετητών τής ελληνικής γλώσσας, μερικοί από τους οποίους είχαν σπουδάσει στο Ιστορικό Λεξικό τής Ακαδημίας (Γ. Χατζιδάκις, Γ. Αναγνωστόπουλος, Β. Φάβης, Ν. Ανδριώτης, Εμμ. Κριαράς, Εμμ. Πεζόπουλος κ.ά.). Στη σύνταξη του Λεξικού εργάστηκαν επίσης κλασικοί φιλόλογοι όπως ο Ιωάννης Σταματάκος, ο Χαρίτων Χαριτωνίδης, ο Ιωάννης Συκουτρής, ο Γεώργιος Γαρδίκας, ο Θησεύς Τζαννετάτος, ο γλωσσολόγος Αχιλλεύς Τζάρτζανος και γνωστοί εκπαιδευτικοί (Αν. Σακελλαρίου, Γ. Ιωάννου, Σπ. Φίλιππας, Ν. Μπαξεβανάκης, Ν. Σούλιας, Γ. Ασβεστάς κ.ά.). Το όλο λεξικογραφικό εγχείρημα κατ'ύψους (μέχρι το 1943) ο λόγιος συγγραφέας, ποιητής, λεξικογράφος και στοχαστής Ιωάννης Ζερβός, με μεγάλη πείρα σε σειρά εκδόσεων (Βιβλιοθήκη Φέξη, Βιβλιοθήκη Παύρου, Εγκ. Ελευθερουδάκη κ.ά.) και, βεβαίως, ο ακάματος εκδότης Δημήτριος Δημητράκος.

Επιτομή (σε έναν τόμο) του Λεξικού του Δημητράκου εκδόθηκε σε Α΄ έκδοση το 1957 με τίτλο *Νέον Λεξικόν Ὄρθογραφικόν καὶ Ἑρμηνευτικόν ὅλης τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* και σε Β΄ έκδοση το 1970 με την επιστημονική ευθύνη του καθηγητή Θσο. Τζαννετάτου. Στο επίτομο Λεξικό του Δημητράκου, με σημαντικές βελτιώσεις σε εγκυκλοπαιδικό-επιστημονικό ενδιαφέροντος λήμματα (επιστημονικούς όρους διαφόρων επιστημών και αντίστοιχες φράσεις), στηρίχθηκε το Λεξικό του εκδότη Χρ. Γιοβάνη, τιτλοφορούμενο *Θησαυρὸς ὅλης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας*¹¹⁴. Το λεξικό αυτό, σε αντίθεση με το Επίτομο του Δημητράκου, συντάχθηκε στη νεοελληνική (δημοτική) γλώσσα.

7.4. Η δεκαετία του '50: το Λεξικό του Σταματάκου

Σταθμός στη νεοελληνική λεξικογραφία είναι το *Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς γλώσσης, καθαρουούσης καὶ δημοτικῆς, καὶ ἐκ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς εἰς τὴν Ἀρχαίαν* του καθηγητή τής κλασικής φιλολογίας Ιωάννη Σταματάκου (1896-1968). Έχοντας υπηρετήσει στο Ιστορικό Λεξικό τής Ακαδημίας Αθηνών, έχοντας εργασθεί στο Λεξικό του Δημητράκου και έχοντας συνείδηση των πραγματικών αναγκών του εκπαιδευτικού και του μαθητή (από τη θητεία του στη Μέση Εκπαίδευση), ο Σταματάκος συνέταξε δύο λεξικά ευρύτερης και σήμερα χρήσεως: το *Λεξικὸν τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γλώσσης* και το *μνημονευθέν λεξικό τῆς Νέας Ἑλληνικῆς*.

Το Λεξικό τής Αρχαίας εξέδωσε ο Σταματάκος το 1949. Ως πρότυπο για το Λεξικό αυτό φαίνεται ότι είχε το «Μικρό Liddell-Scott», ενώ για την ετυμολογία των λέξεων τής Αρχαίας πρέπει να βασίστηκε στο «Dictionnaire étymologique de la langue grecque» (1916) του E. Boisacq και στο Λεξικό τής Αρχαίας των Liddell-Scott. Ωστόσο, εκεί που αξιοποιήθηκε πλήρως η λεξικογραφική πείρα και αίσθηση του Σταματάκου, ήταν το τρίτομο *Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς* (α΄ τόμ. 1952, β΄ τόμ. 1953, γ΄ τόμ. 1955). Μολονότι στη διαμάχη για το γλωσσικό ζήτημα ο Σταματάκος ήταν υποστηρικτής τής λόγιας γλώσσας, είχε βαθύτατη γνώση τής Δημοτικής, και μάλιστα τής γνήσιας λαϊκής μας γλώσσας, όπως αποδεικνύεται από τα οικεία λήμματα και από την όλη αξιοποίηση (σε ερμηνεύματα, συνώνυμα, παροιμίες κ.λπ.) τής Δημοτικής στο Λεξικό. Το Λεξικό του Σταματάκου μαζί με το Λεξικό τής Πρωίας ήταν για πολλά χρόνια τα κύρια έργα αναφοράς κατά την αναζήτηση πληροφοριών για τη σημασία και τη χρήση λέξεων τής Ν. Ελληνικής, Καθαρεύουσας και Δημοτικής. Σε σχέση με το Λεξικό τής Πρωίας, το έργο του Σταματάκου, και ως νεότερο έργο (συντάχθηκε 20 χρόνια αργότερα) και ως έργο ανδρός εμπείρου στη λεξικογραφική τέχνη, είναι πλουσιότερο.

Η δομή του Λεξικού του Σταματάκου ακολουθεί τα σύγχρονά του ξένα λεξικά. Έχουν ενισχυθεί πολύ τα παραδείγματα χρήσεως των λέξεων και σε πολύ μεγάλο βαθμό η παράθεση συνωνύμων και αντιθέτων¹¹⁵, επιπλέον δε ο Σταματάκος, ως κλασικός φιλόλογος, δίνει σε κάθε λήμμα τις λέξεις που χρησιμοποιούνταν στην αρχαία Ελληνική για να δηλώσουν την αντίστοιχη λέξη. Επίσης, έχουν πυκνωθεί περισσότερο σε αυτό το Λεξικό λέξεις και σημασίες (μαζί με τις ενδείξεις τους) που προέρχονται από διάφορους κλάδους τής επιστήμης. Το Λεξικό του Σταματάκου εκδόθηκε στα χρόνια που το γλωσσικό ζήτημα βρίσκεται σε έξαρση (μετά τον Εμφύλιο). Στα ερμηνεύματα των λημμάτων ακολουθεί την επίσημη γραφομένη γλώσσα, την καθαρεύουσα, έχει, ωστόσο, περιλάβει στο λεξικό του πλήθος λημμάτων και φράσεων από τη δημοτική με εύστοχη περιγραφή τής σημασίας τους, που αφήνει να φανεί ο πλούτος τής προφορικής Ελληνικής. Το Λεξικό του Σταματάκου, με την ποιότητα και την πληρότητά του, απετέλεσε πηγή υλικού για τα επόμενα ερμηνευτικά λεξικά.

109. Η νέα, ριζικά αναθεωρημένη, έκδοση του Λεξικού είναι η 9η έκδοση του 1940: Liddell-Scott-Jones-Mckenzie, *A Greek-English Lexicon*, Oxford, At the Clarendon Press.

Το 1996 εκδόθηκε εκ νέου το Λεξικό με «Αναθεωρημένο Συμπλήρωμα» από τον P. Glare (υπερδιπλάσιο σε έκταση από το Συμπλήρωμα του 1968 από τον E. A. Barber).

110. Το λεξιλόγιο των πινακίδων τής Γραμμικής γραφής Β βρίσκεται στην A. Morpurgo, *Mycenaeae Graecitatis Lexicon*, Roma 1963 και στους J. Chadwick - L. Baumbach, *The Mycenaean Greek Vocabulary*, Περ. Glotta 41, 1983, σ. 157-271.

111. C. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford, At the Clarendon Press 1961.

112. Εμμ. Κριαρά, *Λεξικό τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημόδου Γραμματείας (1100-1669)*, βλ. όσα λέγονται κατωτ. Για τη βυζαντινή λεξικογραφία πολύ διαφωτιστική είναι η πραγματεία του E. Trapp, «Stand und Perspektiven der Mittelgriechischen Lexikographie» στο *Studien zur Byzantinischen Lexikographie*, Βιέννη 1988, σ. 11-26.

113. W. Bauer, *Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur*, Berlin, A. Topelmann 1958². Μεταφρασμένο στην Αγγλική από τους W. Arndt - W. Gingrich, *A Greek-English Lexicon of the New Testament and other Early Christian Literature*, London, The Univ. of Chicago Press 1979.

114. Χρ. Γιοβάνη, *Θησαυρὸς ὅλης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας*, Αθήνα, χωρίς χρονολογία. Το λεξικό περιλαμβάνει και σειρά παραρτημάτων με χρήσιμες, εγκυκλοπαιδικού κυρίως χαρακτήρα, πληροφορίες.

115. Σ' αυτό ο Σταματάκος θα βοηθήθηκε από το Λεξικό συνωνύμων και αντιθέτων του Θεολ. Βοσταντζόγλου, που εκδόθηκε το 1949, επιγραφόμενο (τότε) ως *Ἀντιλεξικὸν ἢ Θησαυρὸς ἑλληνικῶν λέξεων καὶ φράσεων διατεταγμένων κατὰ λογικὴν σειρὰν*.

8. ΝΕΟΤΕΡΑ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΛΕΞΙΚΑ

Δοθέντος ότι τα κύρια ερμηνευτικά λεξικά τής Νέας Ελληνικής έδιναν τα ερμηνεύματά τους σε καθαρεύουσα γλώσσα και ότι μεσολάβησε το μείζον γεγονός τής καθιέρωσης τής δημοτικής ως επίσημης γλώσσας (1976) και τής καθιέρωσης τού μονοτονικού (1982), σε συνδυασμό με το γεγονός τής ραγδαίας εξέλιξης τής επιστήμης και τής τεχνολογίας που εισήγαγαν πλήθος νέων λέξεων τις δύο τελευταίες δεκαετίες τού 20ού αιώνα υπήρξε έντονη η ανάγκη τής σύνταξης λεξικών που να ικανοποιούν τις νέες γλωσσικές ανάγκες. Έτσι, κυρίως στη δεκαετία τού 1980 εκδόθηκαν αρκετά λεξικά τής Νεοελληνικής σε δημοτική γλώσσα και με μονοτονικό σύστημα, που ενίσχυσαν τη νεοελληνική λεξικογραφία. Τα λεξικά αυτά, περισσότερο ή λιγότερο, αξιοποίησαν το υλικό των σημαντικών λεξικών που προηγήθηκαν (Ιστορικό Λεξικό, Λεξικό Δημητράκου, Λεξικό Πρωίας, Λεξικό Σταματάκου), διαφοροποιήθηκαν από αυτά εξ ορισμού (ως λεξικά τής δημοτικής, με ερμηνεύματα στη δημοτική και με εφαρμογή τού μονοτονικού συστήματος) και προσέφεραν τη δική τους το καθένα συμβολή. Από τα λεξικά τής δεκαετίας τού '80 άξια ιδιαίτερης μνείας είναι, κατά τη γνώμη μας, πρωτίστως το λεξικό τής Εγκυκλοπαίδειας Πάπυρος-Λαρούς-Μηριτάνικα (το οποίο είναι όλης τής ελληνικής γλώσσας, όπως το Λεξικό Δημητράκου) και κατόπιν *Το μεγάλο λεξικό τής νεοελληνικής γλώσσας*¹¹⁶ τού Δ. Γεωργοπαπαδάκου και άλλων φιλολόγων (Εκδ. Μαλλιάρης-Παιδεία), το *Υπερλεξικό τής νεοελληνικής γλώσσας*¹¹⁷ σε 6 τόμους που φθάνουν συνολικά περίπου τις 3.000 σελίδες (Εκδόσεις Παγουλάτου) και το επίτομο *Ελληνικό Λεξικό* που εξέδωσαν οι Τεγόπουλος και Φυτράκης¹¹⁸. Το Υπερλεξικό διακρίνεται για το ότι παρέχει συχνά στα παραδείγματα του χρήσεις από τη γλώσσα τής νεοελληνικής λογοτεχνίας, ενώ το λεξικό των Τεγόπουλου-Φυτράκη παράλληλα με τα πολύ περιεκτικά και προσεγμένα λήμματά του είναι το πρώτο από τα νεότερα λεξικά που περιέλαβε ένα ζωντανό και εκσυγχρονισμένο ληματολόγιο, απομακρύνοντας λέξεις που με τον καιρό έπαψαν να χρησιμοποιούνται, αλλά που εξακολουθούν να βρίσκονται στα λεξικά¹¹⁹.

8.1 Το Λεξικό τής εγκυκλοπαίδειας Πάπυρος-Λαρούς-Μηριτάνικα

Εκτενές, συστηματικό και, προ πάντων, σύγχρονο λεξικό όλης τής ελληνικής γλώσσας (αρχαίας, μεσαιωνικής και νέας) είναι το *Ερμηνευτικό και Ετυμολογικό Λεξικό τής Ελληνικής Γλώσσας*, ενσωματωμένο στους 61 τόμους τής πιο σύγχρονης ελληνικής εγκυκλοπαίδειας, τής εγκυκλοπαίδειας Πάπυρος-Λαρούς-Μηριτάνικα των εκδοτών Γιάννη και Ειρήνης Πουρνάρα¹²⁰. Το Λεξικό αυτό έχει λάβει υπ' όψιν του τα νεότερα (μετά το 1950) επιστημονικά λεξικογραφικά έργα, τα οποία (λόγω τού χρόνου συντάξεώς του) δεν μπόρεσε να αξιοποιήσει το Λεξικό τού Δημητράκου. Αυτό ισχύει τόσο στα ερμηνεύματα όσο και στις ετυμολογίες των λέξεων. Εύστοχα οργανωμένη, για ένα λεξικό που περιλαμβάνει λέξεις από όλες τις περιόδους τής ελληνικής γλώσσας, είναι η διάταξη των ερμηνευμάτων: προηγούνται οι σημασίες που είναι κοινές σε όλες τις περιόδους τής ελληνικής γλώσσας· όταν οι σημασίες είναι μόνο αρχαίες ή μόνο μεσαιωνικές ή μόνο νεότερες, τότε δίδονται πρώτα οι νεότερες, μετά οι μεσαιωνικές και μετά οι αρχαίες, με βάση το ενδιαφέρον για έναν σύγχρονο αναγνώστη. Οι ετυμολογίες των λέξεων στηρίζονται στη σύγχρονη βιβλιογραφία για θέματα ετυμολογίας τής ελληνικής γλώσσας και, για πρώτη φορά σε νεοελληνικό λεξικό, φτάνουν μέχρι τις ινδοευρωπαϊκές ρίζες με εγκυρότητα επιστημονική. Το λεξικό είναι συντεταγμένο στη νεοελληνική γλώσσα και, μετά την τονική μεταρρύθμιση, σε μονοτονικό σύστημα. Η συνύπαρξη στον ίδιο τόμο γλωσσικών και εγκυκλοπαιδικών λημμάτων δίνει σ' ένα τέτοιο λεξικό τη δυνατότητα να μην επιμείνει πολύ σε εγκυκλοπαιδικού χαρακτήρα γλωσσικές-λεξικογραφικές πληροφορίες που μπορεί ο αναγνώστης να βρει στον οικείο χώρο τού εγκυκλοπαιδικού λήμματος, συντεταγμένου από ειδικούς σε κάθε επιστημονικό κλάδο. Για τους λόγους αυτούς και μολονότι το μέρος των ερμηνευμάτων τού λεξικού δεν γράφτηκε από λεξικογράφους τής περιωπής των συντακτών τού Μεγάλου Λεξικού τού Δημητράκου (τα ονόματα των συντακτών τού Λεξικού τού Δημητράκου αναφέρθηκαν πιο πάνω), το Λεξικό τής Ελληνικής τής Εγκυκλοπαίδειας «Πάπυρος-Λαρούς-Μηριτάνικα» αποτελεί ένα από τα βαρύνοντα έργα τής σύγχρονης νεοελληνικής λεξικογραφίας. Από το λεξικό αυτό, από τα ερμηνεύματα αλλά κυρίως από το ετυμολογικό του μέρος, αντλούν υλικό και πληροφορίες μεταγενέστερα λεξικά. Στο διάστημα 2007-2008, το λεξικό αυτό κυκλοφόρησε αυτοτελώς σε 13 τόμους ως *Λεξικό τής Ελληνικής Γλώσσας Αρχαίας – Μεσαιωνικής – Νέας* από τις εκδόσεις Πάπυρος, καθώς και σε ηλεκτρονική μορφή (σε ψηφιακό δίσκο).

8.2 Το Νέο Ελληνικό Λεξικό τού Εμμ. Κριαρά

Το 1995 εκδόθηκε το *Νέο ελληνικό λεξικό: Λεξικό τής σύγχρονης ελληνικής δημοτικής γλώσσας* τού καθηγ. Εμμ. Κριαρά. Το λεξικό αυτό, στο κρίσιμο πεδίο των ερμηνευμάτων, που αποτελεί και τη «λυδία λίθο» κάθε λεξικού, ξεχωρίζει ως προς την ευστοχία των ερμηνευμάτων και την πληρότητα στην επεξεργασία των χρήσεων κάθε λήμματος. Ο καθηγητής Κριαράς, έχοντας θητεύσει στο Μεσαιωνικό Αρχείο τής Ακαδημίας Αθηνών και έχοντας συνεργαστεί στη σύνταξη τού Λεξικού τού Δημητράκου, ανέλαβε και το πράκλειο έργο τής σύνταξης τού *Λεξικού τής μεσαιωνικής ελληνικής δέμηδους γραμματείας* (1100-1669). Πρόκειται για ένα εκτενές επιστημονικό λεξικογραφικό έργο, «έργο ζωής», που καλύπτει ιστορικός σημαντικό τμήμα τής μεσαιωνικής ελληνικής γλώσσας, ενώ συγχρόνως δίνει μια καλή εικόνα τής νεοελληνικής γλώσσας από τότε που άρχισε να χρησιμοποιείται η απλούστερη γλώσσα σε κείμενα τής εποχής (δηλ. από το 1.100 μ.Χ.)¹²¹. Το έργο άρχισε να εκδίδεται

116. Το λεξικό αυτό πρωτοεκδόθηκε το 1978, ακολούθησαν άλλες βελτιωμένες εκδόσεις και εκδόθηκε σε μονοτονικό το 1984 (με πρόλογο για το μονοτονικό σύστημα τού κύριου εισηγητή τού μονοτονικού συστήματος καθηγ. Εμμ. Κριαρά).

117. Στο λεξικό δεν αναγράφεται χρονολογία εκδόσεως. Από άλλα στοιχεία τού Λεξικού συνάγεται ότι εκδόθηκε περί το 1985 με κύριους συντελεστές τής εκδόσεως τους Ανδρ. Παναγόπουλο, Δ. Γιάκο και Ευθ. Κουτρολίκο.

118. Το λεξικό πρωτοεκδόθηκε το 1989 από τους εκδότες Χρ. Τεγόπουλο (εκδότη τής εφημ. «Ελευθεροτυπία») και Δ. Φυτράκη με συντάκτρια τη φιλόλογο Μ. Μανδαλά. Ακολούθησαν άλλες βελτιωμένες εκδόσεις καθώς και εκδόσεις με διαφορετικό αριθμό λημμάτων: *Μικρό Ελληνικό Λεξικό*, Αθήνα 1995 και *Μείζον Ελληνικό Λεξικό*, Αθήνα 1997 (με επανεκδόσεις). Στο τελευταίο έχουν αυξηθεί σημαντικά τόσο ο αριθμός όσο και η έκταση των λημμάτων.

119. Πβ. και όσα λέγονται στο άρθρο μου «Σύγχρονα Λεξικά τής Ελληνικής», δημοσιευμένο στο Γ. Μπαμπινιώτη, *Ελληνική γλώσσα: Παρελθόν-Παρόν-Μέλλον*, Αθήνα, Εκδ. Gutenberg 1994, σ. 423-428.

120. Το *Λεξικό τής Ελληνικής Γλώσσας* τής Εγκυκλοπαίδειας «Πάπυρος-Λαρούς-Μηριτάνικα» περιλαμβάνεται στους 61 τόμους τής Εγκυκλοπαίδειας, κατανεμημένο ανάλογα με τα γράμματα που περιέχει κάθε τόμος. Ακολούθησε χρονολογικά η σύνταξη τής Εγκυκλοπαίδειας (1981-1994), μέχρι δε και τον 8ο τόμο τα λήμματα τού Λεξικού αποτελούν ενιαίο σώμα με τα εγκυκλοπαιδικά λήμματα, ενώ από τον 9ο τόμο (οπότε καθιερώνεται στην Εγκυκλοπαίδεια και το μονοτονικό) το Λεξικό καταλαμβάνει ιδιαίτερο χώρο στο τέλος κάθε τόμου.

121. Στα Προλεγόμενα τού α' τόμου (1969), γράφει ο Κριαράς για το Λεξικό: «Θά ήταν άσφαλώς άδύνατο νά έπιχειρήσουμε τή συγκρότηση λεξικού όλης τής βυζαντινής πε-

το 1969 (ο α΄ τόμος) και ήδη βρίσκεται κοντά στην ολοκλήρωσή του¹²².

8.3 Τα Λεξικά Μπαμπινιώτη και το Λεξικό τού Ιδρύματος Τριανταφυλλίδη

Το τέλος τής δεκαετίας τού 1990 σημάδεψε η έκδοση δύο σημαντικών ερμηνευτικών λεξικών, και μάλιστα εντός τού ίδιου έτους (1998): πρώτα τού παρόντος *Λεξικού τής Νέας Ελληνικής Γλώσσας* (γνωστού ως *Λεξικού Μπαμπινιώτη*), που αποτέλεσε μια λεξικογραφική πρόταση με έμφαση στα ολοκληρωμένα ερμηνεύματα, την προβολή τής χρήσιμης πληροφορίας, την ανάδειξη τής ετυμολογίας, και μάλιστα με ετυμολόγηση και των αρχαίων ελληνικών λέξεων, το ενημερωμένο συγχρονικά λημματολόγιο, το πλήθος των σχολίων για την ορθή χρήση των λέξεων και άλλες λεξικογραφικές καινοτομίες. Το λεξικό αυτό έμελλε να αποτελέσει το πλέον ευπώλοτο λεξικό των τελευταίων δεκαετιών, να θεωρηθεί από τον Τύπο και το κοινό ως το κατεξοχόν έργο αναφοράς για τη γλώσσα και να ανοίξει τον δρόμο στην ανάπτυξη τής λεξικογραφικής δραστηριότητας στην Ελλάδα.

Πολύ καλό και σε πολλά λήμματα εξαιρετικό είναι το *Λεξικό τής Κοινής Νεοελληνικής* που εξέδωσε το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη) στα τέλη τού 1998. Ο πλούτος των λημμάτων, η σημασιολογική επεξεργασία (ορισμοί – παραδείγματα – χρήσεις) και η έγκυρη ετυμολόγηση, καθιστούν πολύτιμο (ιδίως για τον ειδικό ερευνητή) το συλλογικό αυτό έργο, που και εξωτερικά (σχήμα, μορφή κ.λπ.) μιμείται πιθανόν το *Λεξικό τής Αρχαίας Ελληνικής των Liddell-Scott-Jones*. Ωστόσο, η σωρευτική παράθεση πληροφοριών που δεν διακρίνονται μεταξύ τους εμφανώς (τεχνικά, μορφικά και οπτικά), ο περιττός (για τον Έλληνα αναγνώστη) φόρτος με πληροφορίες προφοράς (η οποία είναι προβλέψιμη από τους φωνολογικούς κανόνες τής Ελληνικής), η μη ετυμολόγηση χιλιάδων λέξεων τής Ν. Ελληνικής με απλή δήλωση τής αρχαίας τους προέλευσης, η έλλειψη γλωσσικών σχολίων που λύσουν απορίες τού αναγνώστη και η ατομία τού *Λεξικού* στην ορθογράφηση ορισμένων λέξεων και στο να περιλάβει λέξεις και φράσεις που χρησιμοποιούν πολλοί νεότερης ηλικίας ομιλητές τής σύγχρονης Ελληνικής κ.ά. διαφοροποιούν σημαντικά το έργο αυτό ως προς τη δομή, τη φυσιογνωμία και τους σκοπούς τού παρόντος *Λεξικού*. Το ΛΚΝ, όπως είναι γνωστό, σύντομα έγινε προσβάσιμο διαδικτυακά από τον κόμβο τού Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας (βλ. §15.1).

Στον 21ο πλέον αιώνα, τα ερμηνευτικά λεξικά αυξήθηκαν και σε αριθμό και σε τυπολογική ποικιλία. Σημαντικότερες εκδόσεις αποτελούν το *Λεξικό Μπαμπινιώτη για το Σχολείο και το Γραφείο* (2004, 2008), το *Μικρό λεξικό Μπαμπινιώτη* (2008, 2009), διαθέσιμο πλέον και σε ηλεκτρονική έκδοση για iPhone, τα κρατικά σχολικά λεξικά για την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ενώ ενδιαφέρον παρουσιάζουν και ορισμένα λεξικά παιδαγωγικού κυρίως προσανατολισμού.

Τελειώνοντας τη σύντομη αυτή θεώρηση τής νεοελληνικής λεξικογραφίας, είναι σκόπιμο να αναφερθούμε επιλεκτικά σε μερικά ακόμη λεξικά, που δεν ανήκουν στα ερμηνευτικά λεξικά, αλλά ενδιαφέρουν τον μελετητή τής λεξικογραφικής καταγραφής τής Νέας Ελληνικής. Στην κατηγορία αυτή ανήκει πρώτα απ΄ όλα το εννοιολογικό λεξικό τού Θεολόγου Βοστταντζόγλου.

9. ΤΟ ΛΕΞΙΚΟ ΤΟΥ ΒΟΣΤΑΝΤΖΟΓΛΟΥ

Το *Λεξικό τού Βοστταντζόγλου* στην Α΄ έκδοσή του (τού 1949) έφερε τον τίτλο *Αντιλεξικόν ἢ Θησαυρὸς ἑλληνικῶν λέξεων καὶ φράσεων διατεταγμένων κατὰ λογικὴν σειρὰν*, ενώ από τη Β΄ έκδοσή του (1962), μετά την κριτική που ασκήθηκε για τον παροδηγητικό τίτλο του¹²³, κυκλοφορήθηκε ριζικά ανανεωμένο με τίτλο *Αντιλεξικόν ἢ Ὀνομαστικὸν τῆς νεοελληνικῆς γλώσσης*. Το *Λεξικό τού Βοστταντζόγλου* ακολουθεί την κατάταξη των λέξεων τής γλώσσας σύμφωνα με ευρύτερες εννοιολογικές κατηγορίες (π.χ. *χώρος, διαστάσεις, σχήμα, ενέργεια, κίνηση*) χωρισμένες σε επί μέρους έννοιες (π.χ. ο *χώρος* διακρίνεται στις έννοιες *έκταση, ὄριο, μέρος, τοποθέτηση, μετάθεση, περιήληψη, εξαίρεση, παρουσία, απουσία, διαμονή, κάτοικος, τόπος διαμονής, πόλη, χωριό, πατρίδα* κ.λπ.). Πρότυπο τού *Λεξικού τού Βοστταντζόγλου* είναι ο περίφημος *Θησαυρὸς τῆς αγγλικῆς γλώσσας* τού Roget¹²⁴, που απέτελεσε το πρότυπο εννοιολογικής κατάταξης¹²⁵ τού λεξιλογίου κάθε

ρίδου. Έπρεπε να περιοριστοῦμε σὲ μιὰ ὀρισμένη περίοδο. Ἐπιτόμημα λοιπὸν τὴν περίοδο ἐκείνη πού μέσα σ' αὐτὴν ἀρχίζει νὰ διαμορφώνεται, στὶς καταβολές του ἔστω, ὁ νεότερος ἑλληνικὸς βίος με τὶς ποικίλες ἐκφάνσεις του καὶ ἰδίως με τὸ γλωσσικὸ του ὄργανο» (σ. 1).

122. Ὡς τὸ 2011 εἶχαν ἐκδοθεῖ 17 τόμοι (Α – προβιβασίς)· ὁ 13ος τόμος περιέχει τὴ Βιβλιογραφία καὶ τὰ Ευρετήρια τῶν προηγούμενων 12 τόμων. Τὸ 2001 καὶ τὸ 2003 ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸ Κέντρο Ἑλληνικῆς Γλώσσας ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῶν Ι.Ν. Καζάζη καὶ Τ.Α. Καραναστάση δύο τόμοι με τίτλο *Ἐπιτομή τού Λεξικού τῆς Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημόδου Γραμματείας τού Ἐμμανουὴλ Κριαρά (Α – παραθήκη)*. Ἡ ἐπιτομή εἶναι προσβάσιμη καὶ διαδικτυακά στον ἰστότοπο www.komnos.edu.gr.

123. Κριτική, εὐμενὴ καὶ οὐσιαστικὴ, ἀσκόπη στην Α΄ έκδοση τού *Λεξικού τού Βοστταντζόγλου* ὁ Μ. Τριανταφυλλίδης (ιδ. *Ἀπαντα*, 8ος τόμ., Θεσσαλονίκη 1965, σ. 311-316), ὁ ὁποῖος τελειώνει τὴν κριτικὴ του με τὰ ἐξῆς: «Ἐξάπαντος θὰ εἶναι καλὸ νὰ παρουσιαστῇ τὸ Ἀντιλεξικὸ στὴ νέα του ἔκδοση με ἄλλη ὀνομασία, λ.χ. Ὁθησαυρὸς ἢ Ὀνομαστικὸ», καὶ με αὐτὸν τὸν τίτλο εὐχομαί νὰ διεκδικήσῃ στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς λεξικογραφίας τὴν ἀθανασία» (σ. 316). Ἡ πιο πρόσφατη ανατύπωση τού *Αντιλεξικού* με ἐνωμάτωση σε αὐτὸ σελίδων τού ἄλλου ἔργου τού Βοστταντζόγλου, τού «Ἐικονόγραφου Ὀνομαστικῆς τῆς Νεοελληνικῆς Γλώσσας», (1975) εἶναι τού 2008.

124. Ο Ρ.Μ. Roget ἦταν ἕνας ἄγγλος ἰατρός-φυσιολόγος, ὁ ὁποῖος, ἐπίπε ἀπὸ 50 χρόνια ἐργασίας, ἐξέδωσε τὸ 1852 τὸ *Thesaurus of English Words and Phrases, classified and arranged so as to facilitate the Expression of Ideas and assist in Literary Composition*. Τὸ *Λεξικό τού Roget* ἔγινε διάσημο καὶ μέχρι τὴ χρονολογία τού θανάτου του τὸ 1869, πραγματοποιήθηκαν 28 ἐκδόσεις καὶ ανατυπώσεις τού *Λεξικού*. Ὁ τύπος τού «εννοιολογικῆς» ἢ «λογικῆς» ἢ «αναλογικῆς» *Λεξικῆς* παρουσιάζει πολλές δυσκολίες ὡς πρὸς τὴν κατάταξη καὶ τὴν ομαδοποίηση τῶν λημμάτων, τὰ ὁποῖα κατανέμονται σε κατηγορίες, ὅπου ἐντάσσονται σημασιολογικῶς συνδεδεμένες λέξεις (συνώνυμες, συγγενικές, ἀντώνυμες). Περίφημο στην ἀρχαιότητα ὑπῆρξε τὸ «καθ' ἕλην» *Λεξικὸ τού φιλολόγου καὶ ῥήτορα* ἀπὸ τὴ Ναύκρατι τῆς Αἰγύπτου Ἰουλίου Πολυδεύκου (2ος αἰ. μ.Χ.), τὸ Ὀνομαστικὸν τού Πολυδεύκου. Παλαιότερο ἀκόμη φαίνεται πὼς ἦταν τὸ σανσκριτικὸ *Λεξικὸ Amarakosha*. Ἀντίστοιχα πολλὰ γνωστὰ *Λεξικά* γιὰ ἄλλες γλώσσες εἶναι τὸ *Dictionnaire Analogique* τού Ch. Marquet γιὰ τὰ Γαλλικὰ καὶ τὸ *Λεξικὸ τού Domseiff Deutscher Wortschatz nach Sachgruppen* γιὰ τὰ Γερμανικὰ. Τὸ *Λεξικὸ τού Roget* πέρασε ἀπὸ διάφορα στάδια μέχρι τὴν πρόσφατη μορφή του (1992), πού περιλαμβάνει κανονικὰ λήμματα *Λεξικῆς* (κάτι σαν *Λεξικὸ συνωνύμων*), συνδεδεμένα με ἕναν πίνακα ἰδεῶν (Concept Index). Στὸ *Roget's 21st Century Thesaurus in Dictionary Form*, κάθε λήμμα με τὰ συνώνυμά του συνδέεται καὶ με μιὰ ευρύτερη κατηγορία ἐνοσιῶν ἢ ἰδεῶν στὶς ὁποῖες ἀνήκει (προσδιορίζονται 837 ἐννοιολογικῆς κατηγορίες, στὶς ὁποῖες ἐντάσσονται 450.000 λέξεις-συνώνυμα τῆς Ἀγγλικῆς). Ἡ νέα, γλωσσολογικὰ ἐπεξεργασμένη, ἔκδοση τού *Λεξικού* ἔγινε ἀπὸ τὸ The Princeton Language Institute.

125. Γιὰ τὸν τύπο καὶ τὴν ἱστορία τῶν ἐννοιολογικῶν *Λεξικῶν*, βλ. Γ. Κουρμούλη, *Ἀντιστροφὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς*, Ἀθῆναι 1967, Πρόλογος σ. viii κ.εξ. καὶ Μ. Τριανταφυλλίδης Ἀπαντα, 8ος τόμ., Θεσσαλονίκη 1965, σ. 311-316. Ἐπίσης, τὸ ἐιδικὸ ἔργο τῶν *Λεξικογράφων* R. Hallig καὶ W. von Wartburg, *Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Versuch eines Ordnungsschemas*, Berlin 1952.

σύγχρονης γλώσσας. Το Λεξικό του Βοσττανζόγλου κατατάσσει όλο το λεξιλόγιο της Νέας Ελληνικής¹²⁶, δημοτικής και καθαρεύουσας, σε 1.500 εννοιολογικές κατηγορίες. Το υλικό σε κάθε κατηγορία δίδεται κατά τα μέρη του λόγου (ρήματα, ουσιαστικά, επίθετα, επιρρήματα κ.λπ.) και όπου υπάρχουν αντίθετες έννοιες αντιπαράτιθενται στην ίδια σελίδα (π.χ. σ. 492: 1.079 κάματος – 1.080 ανάπαυσις, σ. 602: 1.279 χαρά – 1.280 λύπη κ.ο.κ.). Στο λεξικό χρησιμοποιούνται ερμηνεύματα μόνο ως επεξηγήσεις σε έννοιες ή ως σχόλια στη χρήση των συνωνύμων ή συγγενικών λέξεων. Κατά το παράδειγμα του Roget, ένας μη ειδικός (ο Βοσττανζόγλου δεν ήταν λεξικογράφος ή φιλόλογος ούτε είχε επαγγελματική ή επιστημονική σχέση με τη γλώσσα) κατόρθωσε να δώσει στην Ελληνική ένα πολύτιμο εργαλείο για τη χρήση της γλώσσας και την αξιοποίηση των δυνατοτήτων που προσφέρει το πλούσιο λεξιλόγιό της.

10. ΛΕΞΙΚΑ ΣΥΝΩΝΥΜΩΝ

10.1 Το Λεξικό του Βλαστού

Το Λεξικό του **Πέτρου Βλαστού** είναι, στην πραγματικότητα, το πρώτο σημαντικό «λεξικό συνωνύμων»¹²⁷ της Ν. Ελληνικής – και μάλιστα της λαϊκής, διαλεκτικής και λογοτεχνικής δημοτικής, με σαφή αποκλεισμό των λόγιας προέλευσης νεοελληνικών λέξεων. Και εδώ η ιδεολογία οδηγεί τη λεξικογραφία: το γλωσσικό «πιστεύω» του Βλαστού καθορίζει τη στάση του στο Λεξικό που συνέταξε. Ο Πέτρος Βλαστός (1879–1941), ποιητής, λόγιος, που έζησε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στο εξωτερικό (Ινδία, Αγγλία), υπήρξε από τους υπέρμαχους ενός φεραλιστικού δημοτικισμού κατά τα διδάγματα του Ψυχάρη, χωρίς όμως να διαθέτει τις επιστημονικές γνώσεις και το κύρος του πατριάρχη του δημοτικισμού. Γαμπρός του Αλέξ. Πάλλη, μεγάλου δημοτικιστή λογίου, δεν υστέρησε σε μαχητικότητα για την επικράτηση της δημοτικής γλώσσας, μιας δημοτικής αληθινά λαϊκής με πρότυπο τη γλώσσα των δημοτικών τραγουδιών. Άνθρωπος του εμπορίου, δηλ. της πράξης, ο Βλαστός δεν στάθηκε μόνο σε θεωρητικές τοποθετήσεις. Θέλησε να δώσει ένα πρακτικό βοήθημα για μια μελλοντική –είχε συνείδηση της προσπάθειάς του– αλλά δημιουργική χρήση της δημοτικής, εσωτερικά εμπλουτισμένης με γνήσιες λαϊκές λέξεις: «Σε μας [κατ’ αντίθεση προς την Ιταλική] είχε τόσο παραπεταχτεί η δημοτική που κατάντησε να ζουριάζει και ν’ αποξεραθεί. Ο ξεπεσμός αφτός της γλώσσας μας αναγκάζει τώρα να ξαναφέρουμε πίσω ένα σωρό λέξεις, πολύ όμορφες κι απαραίτητες, που κοντέβουν να ξεχαστούν ολότιστα ή που κιόλας φαίνονται ξένες. Πόσες από αφτές θα ξαναζωντανέψουν είναι πρόβλημα που θα το λύσει η φιλολογία, μα προτίμησα να βαστάξω όσες μπορούσα περισσότερες με την ελπίδα να σωθεί ο πλούτος της δημοτικής που σήμερα κιντανέβει να χαθεί αγύριστα»¹²⁸.

Ο μελετητής –όσο και ο χρήστης– του Λεξικού του Βλαστού καταλαβαίνει αμέσως από τις λέξεις, που δίδονται ως συνώνυμα ή συγγενικά σε κάθε λήμμα, ότι πρόκειται για ένα κράμα από ζωντανές, εύχρηστες και εκφραστικές δημοτικές λέξεις αλλά και άλλες ξεθαμμένες από παλιότερα (και όχι πάντα αξιόπιστα) λεξικά¹²⁹, μαζί με γλωσσικό υλικό, που αποτελείται από πολλές διαλεκτικές¹³⁰ λέξεις, ακόμη και από νεόπλαστες φειαχτές λέξεις¹³¹, που πλάστηκαν για να αντικαταστήσουν άλλες λογιότερης προέλευσης, καθώς και από λέξεις της συνθηματικής λεγόμενης γλώσσας (αργκό). Για να γίνουν κατανοητές η προσφορά αλλά και οι αδυναμίες της λεξικογραφικής εργασίας του Βλαστού, ας πάρουμε τα συνώνυμα της λ. καταλαβαίνω.

α) Λεξικό 1931. «**καταλαβαίνω**· εννοώ, νοιώθω, νογώ· ανανοιώνουμαι, ανανούμαι· διανοιώνουμαι· δοκιούμαι, δικούμαι· απεικάζω, συνεικάζω· αγρικώ· διακρίνω, ξεδιακρίνω, ξεδιαλύνω. Αιστάνουμαι, νοιώθουμαι. Ακούω. Μαντέβω· ψυχανεμίζουμαι· ανθίζουμαι· μυρίζουμαι. Μπαίνω· βλέπω, τσακώνω. Παίρνω· δέχο, παίρνω· κάβο· παίρνω· χαμπάρι, χαμπερίζω· παίρνω· είδηση, μυρωδιά· το βάζει ο νούς· μου· μου· συνεμπήκε· του μήχαν· ψύλλοι στ’ αφτιά. Δεν το χωράει ο νούς· μου. Δε σκαμπάζει τίποτε».

β) Συμπλήρωμα 1989. «**καταλαβαίνω**· ανεμίζουμαι, απομαντέβω, ανανιώνουμαι, ανανογιέμαι, -ούμαι, αιστάνουμαι, (α)γρικώ, γνώθω, καλογορικό, μισομαντέβω, μισοκαταλαβαίνω, νιώνω, (γ)νοιάζουμαι, σακουλέβουμαι, ψυλλιάζουμαι –ακούεται το αλέβρι μέσα στην κρέμα– άνοιξε τα μάτια· του· μου άνοιξε τα μάτια· άρχισαν να του χτυπούν τα λόγια· δε γρικάς πούθε παν τα τέσσερα· είσαι μακριά· καταλαβαίνεις ρωμαίικα· τό· κοψε το ξερό· του· δεν καταλαβαίνει γρι, σκραπ· το μυρίστηκε· μπαίνω στο νόημα· τον έμπασα στο νόημα· μακριά που είσαι νυκτωμένος· το πήρε πρέφα· παίρνω· κάβο· παίρνω· αβίζο· παίρνω· πρέζα [sic], μυρουδιά· ως εκεί φτάνει το μυαλό· του –μήχανα στην ανθυβουλή του = ξέρω, του πήρα το σφιγμό, ξέρω τις αδυναμίες· του· μακριά που νύκτωσες, που είσαι νυκτωμένος = δεν καταλαβαίνεις· τον μπάζω στο νόημα = τον κάνω να καταλάβει».

Είναι φανερό ότι η παράθεση συνωνύμων που συγκεντρώνει ο Βλαστός, δείχνει ανάγλυφα τον πλούτο των λέξεων και των φράσεων που διαθέτει η Νεοελληνική, για να δηλώσει τη σημασία «καταλαβαίνω». Ωστόσο, επειδή το Λεξικό του Βλαστού δεν είναι και ερμηνευτικό, δεν μπορεί να βρει κανείς τις διαφορές που υπάρχουν στην ειδικότερη σημασία των συνωνύμων μεταξύ τους, γιατί άλλο το εννοώ, άλλο το νιώθω, άλλο το ψυχανεμίζουμαι, άλλο το παίρνω· χαμπάρι, άλλο το μυρίζουμαι, άλλο το ψυλλιάζουμαι και, φυσικά, άλλα –τελειώς άλλα– τα σακουλεύουμαι (αργκό), μπαίνω (μηήκες), παίρνω· πρέφα και παίρνω· κάβο. Όπως διαλεκτικά και παλαιότερης χρήσης είναι τα (άγνωστα σήμερα) ανανιώ-

126. Όπως εξηγεί στον Πρόλογό του, ο Βοσττανζόγλου στηρίχτηκε κυρίως στα Λεξικά της Πρωίας, του Σταματάκου και του Δημητράκου (Αντιλεξικόν, σ. ε’).

127. Ο συντάκτης του πρώτου (πραγματικά και αποκλειστικά) λεξικού συνωνύμων (Λεξικό των Συνωνύμων της Νεοελληνικής, Αθήνα 1970) Κ. Δαγκίτσος θεωρεί το Λεξικό του Βλαστού «Αναλογικό», δηλ. εννοιολογικό περισσότερο παρά καθαρά συνωνυμικό: «Γύρω από μία λέξη συγκεντρώνονται όλες οι λέξεις που συγγενεύουν σημασιολογικά» (Κ. Δαγκίτσος, σ. κη’, σμ. 1).

128. Π. Βλαστός, *Συνώνυμα και Συγγενικά* (έκδ. 1931, ανατ. 1976), σ. 5. Τα κατάλοιπα του Βλαστού, ο οποίος συνέχισε να συγκεντρώνει γλωσσικό υλικό τα υπόλοιπα 10 χρόνια μέχρι τον θάνατό του (1941), εκδόθηκαν αυτοτελώς (ανεξάρτητα δηλ. από την έκδοση του 1931) το 1989: Π. Βλαστός, *Συνώνυμα και Συγγενικά. Νέα έκδοση συμπληρωμένη από τα κατάλοιπα του συγγραφέα*, Αθήνα, Εκδ. Εταιρείας Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου (Ε.Λ.Ι.Α.) από την Άλκηστη Σουλογιάννη (με εισαγωγή της Ρένας Σταυρίδη-Πατρικίου). Θα έπρεπε στο μέλλον να γίνει μια ενιαία έκδοση του παλιού (α’ έκδοσης) και του νέου υλικού (β’ έκδοσης), για να αναδειχθεί ο πλούτος του υλικού και να επιτευχθεί καλύτερα ο σκοπός του συγγραφέα, μια που τα κατάλοιπα του Βλαστού, όπως φαίνεται, αποτελούν συμπλήρωμα του παλαιότερου λεξικού του με μερικές αναπόφευκτες επαναλήψεις και αλλαγές, αλλά και με διορθώσεις και νέο πλούσιο υλικό (περίπου 17.000 λήμματα).

129. Χρησιμοποιεί, μεταξύ άλλων, ως πηγές άντλησης υλικού τα λεξικά των Somavera, Γερ. Βλάχου, Γ. Βεντότη, Σ. Βλαντί, Du Cange κ.ά., όπου τα λήμματα απαιτούν προσεκτικό έλεγχο.

130. Μολονότι ο ίδιος ο Βλαστός δεν δέχεται ότι χρησιμοποιεί πολλές διαλεκτικές λέξεις («Διαλεκτικούς τύπους παραδέχτηκα όσο γίνονταν πιο λίγους», Π. Βλαστός, *αυτ.*, σ. 5).

131. Κατά τον Κ. Δαγκίτσο (Λεξικό των Συνωνύμων της Έλληνικής, σ. κθ’) το Λεξικό του Βλαστού περιέχει «[...] πλήθος αυθαιρέτων ψυχαραίων νεοπλασμών».

νομαι, παίρνω αβίζο, μήγκα στην ανθυβουλή του, άρχισαν να του χτυπούν τα λόγια, παίρνω νόγα, δοκιούμαι κ.ά.

Γενικά, το Λεξικό του Βλαστού δεν είναι λεξικό τής κοινής Ελληνικής, εξ ου και το πλήθος των ιδιωματικών χρήσεων που περιλαμβάνει. Ο Βλαστός, στην πραγματικότητα, ικανοποίησε, όσο ήταν δυνατό σε έναν άνθρωπο, την προτροπή του Κοραή να συγκεντρωθεί το υλικό που λέγεται, ό,τι λέγεται, από τον λαό σε όλη την Ελλάδα. Με τη διαφορά ότι αυτό έγινε μόνο έμμεσα –μέσω μερικών λεξικών, γλωσσarίων, αρχαίων και ιδιωματικών / διαλεκτικών λεξικών και περιγραφών– και από μακριά, μια και ο Βλαστός έζησε το μεγαλύτερο μέρος τής ζωής του εκτός Ελλάδος. Σε αυτό οφείλεται και το ότι ένα μέρος των λέξεων του Λεξικού του είναι, όπως είπαμε, άγνωστο στην κοινή χρήση. Αυτό δεν εμποδίζει, πάντως, έναν από τους καλύτερους γνώστες τής δημόσιας Ελληνικής, τον Άνθιμο Παπαδόπουλο, να παραδεχθεί ότι: «τοῦτο [δηλ. το Λεξικό του Βλαστού στην έκδοση του 1931] εἶναι τὸ πλουσιώτερον καὶ ἀκριβέστερον λεξικὸν τῆς νέας Ἑλληνικῆς εἰς τὴν ἀκριβῆ δημώδη αὐτῆς μορφήν. Μέγας πλοῦτος λέξεων. Ἀπὸ φωνητικῆς ἀπόψεως ἔχει τὴν ἀρετὴν τῆς ἀκριβείας, ἀλλ’ ἀπὸ σημασιολογικῆς τὸ ἐλάττωμα τῆς ἐλλείψεως σημασιῶν»¹³². Βεβαίως, ο Βλαστός είχε προβλέψει την κριτική που θα ασκείτο στο Λεξικό του από τους μεταγενεστέρους, παρατηρώντας στον Πρόλογό του: «[...] Για να χτιστεί και να συνοργανιστεί ένα συστηματικό λεξικό της δημοτικής χρειάζεται να γίνει πρώτα πολλή δουλιά στα θεμέλια. Σε αυτά δούλεψα και γώ [...] Οι τυχεροί που θα σηκώσουν τα προπύλαια και τ' αετώματα θα μας έχουν πια ξεκάσει εμάς που δρώσαμε στα κατακόμπια (ίσως μάλιστα και μας περιφρονήσουν) μα τέτοια πάντα είναι η άδοξη μοίρα των θεμελίων. Μένουν άφαντα μέσα στο χώμα κι ας βασίζεται απάνω-τους ολόκληρο το οικοδόμημα»¹³³.

10.2 Το Λεξικό Συνωνύμων Μπαμπινιώτη

Το 2011 είδε το φως τής δημοσιότητας από το Κέντρο Λεξικολογίας το Λεξικό Συνωνύμων και Αντωνύμων τής Νέας Ελληνικής Γλώσσας. Λεξιλογικός Θησαυρός τού **Γ. Μπαμπινιώτη**, το οποίο καταλαμβάνει 1.248 σελίδες. Το λεξικό Μπαμπινιώτη περιλαμβάνει 250.000 συνώνυμα και αντώνυμα κατανεμημένα με βάση τα λήμματα του παρόντος λεξικού. Πρόκειται για ιδιαίτερα σημαντική οργάνωση ολόκληρου τού λεξιλογικού θησαυρού τής Ν. Ελληνικής σύμφωνα με κάθε λέξη τής Ν. Ελληνικής και με όλες τις σημασίες κάθε λέξης. Έτσι λ.χ. η έννοια «αγάπη» εκτείνεται σε ένα σημασιολογικό πεδίο που περιλαμβάνει στα Ελληνικά τις σημασίες/λέξεις: *αγάπη, συμπάθεια, έλξη, ενδιαφέρον, φιλία, αδυναμία, λατρεία – στοργή, τρυφερότητα, αφοσίωση – έρωτας, πάθος, πόθος, σεβντάς, σχέση, δεσμός – φιλανθρωπία, φιλαλληλία, αλληλεγγύη, αλτρουισμός, συμπόνια – ενθουσιασμός, πάθος, λατρεία, έρωτας, τρέλα*. Δοθέντος δε ότι η ανθρώπινη νόηση και, κατ' επέκταση, η ανθρώπινη γλώσσα δεν λειτουργεί μόνο με μια κλίμακα ομοιοτήτων αλλά και με μια κλίμακα αντίστοιχων διαφορών, κοντά στα συνώνυμα υπάρχουν και τα αντώνυμα. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα τού σημασιολογικού πεδίου τής «αγάπης» η Ελληνική διαθέτει τα αντώνυμα *μισός, αντιπάθεια, απέχθεια, αποστροφή, έχθρα – σκληρότητα – μισανθρωπία, μισαλλοδοξία, απονιά*. Όπως είναι φανερό, σε ένα μόνο πεδίο, αυτό τού παραδείγματος, αναπτύσσεται ένα πλέγμα συναφών λέξεων που πλουτίζει, βαθαίνει και εκτείνει τη σκέψη και τη γλώσσα και –με σωστές επιλογές– οδηγεί σε ποιοτική επικοινωνία. Επομένως, μπορούμε ευλόγως να πούμε ότι ο κόσμος των συνωνύμων και των αντωνύμων στη γλώσσα δεν είναι πολυτέλεια αλλά εκφραστική ανάγκη και κριτήριο τής γλωσσικής καλλιέργειας ατόμων και λαών.

Στο εν λόγω λεξικό, τα συνώνυμα και τα αντώνυμα κάθε λέξης δεν δίδονται με απλή αλφαβητική σειρά, αλλά σύμφωνα με τη σημασιολογική εγγύτητα που τα συνδέει με κάθε λέξη τού λεξικού. Η σκοπιμότητα μιας τέτοιας διάταξης και η άμεση χρησιμότητα για τον αναγνώστη είναι προφανείς, όπως είναι αυτονόητη η δυσκολία στην εκτίμηση τής σημασιολογικής εγγύτητας, όταν μια λέξη έχει πολλά συνώνυμα (και/ή αντώνυμα), δηλ. ποιο θα δοθεί πρώτο ως εγγύτερο, ποιο δεύτερο κ.ο.κ. Παρά τον αναπόφευκτα υποκειμενικό εν μέρει χαρακτήρα που έχει, μια τέτοια εκτίμηση αναδεικνύει την κλιμάκωση που διέπει τις σημασιολογικές σχέσεις των συνωνύμων (και αντωνύμων), από τα εγγύτερα στα πιο απομακρυσμένα, τα οποία μπορεί να έχουν με το εκάστοτε λήμμα απλή σημασιολογική συνάφεια.

Με τη λεξιλογική πληρότητα που επιδιώκει ένα τέτοιας εκτάσεως λεξικό συνωνύμων και αντωνύμων (από το οποίο απουσιάζουν μόνο ελάχιστες εξειδικευμένες λέξεις που δεν διαθέτουν συνώνυμα ή αντώνυμα) συνιστά παράλληλα και έναν «θησαυρό των λέξεων» τής Ν. Ελληνικής, διατεταγμένο όχι κατά εννοιολογικές κατηγορίες αλλά κατά τα σημασιολογικά συστήματα ομοιοτήτων (συνώνυμα και συναφή) και διαφορών (αντώνυμα και αντίθετα) των λέξεων τής σύγχρονης γλώσσας μας.

10.3 Άλλα λεξικά συνωνύμων

Το 2005 εκδόθηκε ο *Θησαυρός Συνωνύμων και Αντιθέτων τής Νέας Ελληνικής* (Αθήνα: Πατάκης Β' έκδ. 2008) τής καθηγήτριας γλωσσολογίας **Άννας Ιορδανίδου**. Περιλαμβάνει 22.000 κύρια λήμματα και έχει ακολουθήσει επιστημονικά-γλωσσολογικά κριτήρια σύνταξης. Για τη σύνταξη του χρησιμοποιήθηκε ηλεκτρονική βάση δεδομένων η οποία συνέβαλε καθοριστικά στις διασταυρώσεις και τις διαναφορές. Το ληματολόγιο, αν και σχετικά περιορισμένο ως προς την πραγματική χρήση, καταγράφει το σύγχρονο νεοελληνικό λεξιλόγιο περιλαμβάνοντας επίσης φράσεις / εκφράσεις. Τα συνώνυμα και τα αντώνυμα οργανώνονται ανάλογα με τις σημασίες οι οποίες διακρίνονται και αριθμούνται. Σημαντική είναι η χρήση υφολογικών στοιχείων που δείχνουν το επίπεδο χρήσεως (θα μπορούσε να είναι εκτενέστερη, γιατί είναι καίριας σημασίας σε τέτοιου είδους λεξικά) και η παράθεση επιλεγμένων παραδειγμάτων. Τέλος, η επιλογή να περιληφθούν ως συνώνυμα μόνο οι λέξεις με τη μεγαλύτερη σημασιολογική εγγύτητα οδηγεί στην παράλειψη άλλων με μικρότερη σημασιολογική εγγύτητα.

Χρήσιμο είναι το *Λεξικό τῶν Συνωνύμων τῆς Νεοελληνικῆς* τού φιλολόγου **Κωνστ. Δαγκίτσου** (Αθήνα: Εκδ. Ι. Βασιλείου 1970). Ωστόσο, ενώ το γλωσσικό υλικό τού λεξικού Βοσταντζόγλου έχει ληφθεί από τη ζωντανή νεοελληνική γλώσσα, τα συνώνυμα στο λεξικό τού Δαγκίτσου, επηρεασμένου πιθανόν από το αντίστοιχο λεξικό τού Βλαστού¹³⁴, είναι συχνά ιδιωματικής ή διαλεκτικής χρήσεως. Πολλά από αυτά δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν στη σημερινή επικοινωνία, η οποία στηρίζεται σε μια καλλιεργημένη αστική δημοτική. Έτσι λ.χ. στο λ. *πλούσιος* δίδονται ως συνώνυμα τα εξής: «*βασταγερός* (που βασιτέται), *γουνάτος, εκατομμυριοῦχος, εύκατάστατος, εύπορος, καλοστεκούμενος, κεφαλαί-*

132. Άνθ. Παπαδόπουλος, Προλεγόμενα στον α' τόμο (1933) τού Ιστορ. Λεξικού τής Ακαδημίας, σ. στ'.

133. Π. Βλαστός, *Συνώνυμα και Συγγενικά*, α' έκδ. (1931), σ. 6.

134. Βλ. όσα λέγονται ανωτέρω για το λεξικό αυτό.

οὔχος, λεφτάς, μπαγιόκος, παραδοῦχος, παραλής, πορεμένος, τаларάς, φλουροβουτημένος, χρυσοκάνθαρος». Επίσης, τα συνώνυμα δεν δίδονται ανάλογα με τις, περισσότερο ή λιγότερο, διαφοροποιημένες σημασίες μιας λέξης, πράγμα που καταλήγει στο να συμπαράτιθενται ως συνώνυμα διαφορετικής σημασίας λέξεις. Π.χ. στο λ. γνώμη δίδονται: «ἀντίληψη, ἀποψη, δόξα, ἐκδοχή, θέση, θεωρία, ἰδεολογία, κρίση, πεποίθηση, πλευρά, πρῖσμα, σκοπιά, φρόνημα». Το λεξικό τού Δαγκίτση υπήρξε το πρώτο λεξικό συνωνύμων τῆς Ἑλληνικῆς που ἐκδόθηκε με αλφαβητική σειρά των λημμάτων του, πράγμα που διευκολύνει τους χρήστες στην αναζήτηση των συνωνύμων.

Ὡς Λεξικό συνωνύμων ἐπιγράφεται και τὸ λεξικό τού εκπαιδευτικοῦ **Χάρη Σακελλαρίου** (Ἀθήνα: Ἐκδ. Ἰ. Σιδέρη 1994⁶). Χρήσιμο λεξικό για τὸ υλικὸ των συνωνύμων και των ἀντιθέτων που δίνει στο σχετικὰ περιορισμένο ληματολόγιο τού ἔργου. Τα συνώνυμα που δίδονται εἶναι τῆς κοινῆς Ἑλληνικῆς (ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἀντίστοιχο λεξικό τού Δαγκίτση), ωστόσο τα κριτήρια ἐπιλογῆς τους εἶναι ἀσαφῆ. Ἐτσι, συνώνυμα δίδονται ὡς συνώνυμα και λέξεις ἀπλῶς συγγενικές, ἀνήκουσες στο ευρύτερο ἐννοιολογικὸ πεδίο, π.χ. λ. λέξη: «μέρος λόγου, ὄνομα, ομιλία, μιλιὰ, λόγος, γλώσσημα, νεολογισμός, ἑλληνικοῦρα, λήμμα». Επίσης, δεν ὑπάρχει ἡ ἀπαραίτητη, ἀπὸ τὴ φύση τού λεξικού, διαναφορὰ των συνωνύμων μεταξύ τους· π.χ. στο λ. ἀνταμοιβή δίδεται συνώνυμο ἀνταπόδοση, ἀλλὰ τέτοιο λήμμα δεν περιλαμβάνεται στο λεξικό· ομοίως στο λ. ἀντάρα δίδονται ὡς συνώνυμα τα ομίχλη, καταχνιά, συννεφιά και κακοκαιρία. Ἀπὸ αὐτά, τα ομίχλη, καταχνιά, συννεφιά δεν ὑπάρχουν ὡς λήμματα τού λεξικού (ἀν ἀναζητήσει δηλ. κανεὶς τὴ λ. ομίχλη ἢ καταχνιά ἢ συννεφιά, για να βρεῖ τα συνώνυμά της, δεν θα βρεῖ αὐτές τις λέξεις στο λεξικό), ἐνὼ τὸ λ. κακοκαιρία περιλαμβάνεται μεν ὡς λήμμα στο λεξικό, ἀλλὰ σε αὐτὸ δεν δίδεται συνώνυμο ἀντάρα. Ἀντιθέτως –πράγμα που νοθεύει τὴ φύση τού λεξικού και ἀφαιρεῖ πολὺτιμο χώρο– δίδονται παράγωγα (σκόρπια και ἐπιλεκτικά), σύνθετα (σπανιότερα) και πολὺ συχνὰ τα ἐπίθετα που χρησιμοποιούνται για ἓνα ουσιαστικὸ, τα ὁποῖα εἶναι μεν ὅλα χρήσιμα, ἀλλὰ ἔξω ἀπὸ τὴν ὑφῆ ἐνὸς λεξικού συνωνύμων.

11. ΛΕΞΙΚΑ ΕΠΙΘΕΤΩΝ

Πιο κοντὰ στα ἐρμηνευτικὰ λεξικά μπορούν, ἀντίθετα λ.χ. πρὸς τα λεξικά συνωνύμων, να θεωρηθῶν τα Λεξικά Ἐπιθέτων. Τέτοια εἶναι, δευτερευόντως μεν, τὸ Λεξικό συνωνύμων τού **Χ. Σακελλαρίου**, ἀλλὰ κυρίως τὸ παλιότερο ἐιδικὸ Λεξικὸ τῶν ἐπιθέτων καὶ ἐπιθετικῶν προσδιορισμῶν τῆς Νεοελληνικῆς τού **Κωνστ. Δαγκίτση** (Ἀθήνα: Ἐκδ. Ἰ. Βασιλείου 1963). Τὸ λεξικό αὐτὸ περιλαμβάνει ὡς λήμματα μόνο ουσιαστικά και σε κάθε ουσιαστικὸ δίδονται (με αλφαβητικὴ σειρά) τα ἐπίθετα που χρησιμοποιούνται συνήθως για να τὸ χαρακτηρίσουν· π.χ. στο λ. ἐπιθυμία δίδονται τα ἐπίθετα «ἀνεκδήλωτη, ἀνεξήγητη, ἀνθρώπινη, ἀνικανοποίητη, ἀνομολόγητη, ἀπραγματοποίητη, ἀπροσδιόριστη, ἀσυγκράτητη, διεστραμμένη, ἐντονη, ἐπίμονη, ζωηρὴ, μεγάλη, μόνη, μυστικὴ, νοσηρὴ, ξαφνικὴ, παθολογικὴ, περιέργη, περιοδικὴ, πραγματικὴ, πραγματοποιημένη, προσωρινὴ, σαρκικὴ, σκληρὴ, στιγμιαία, σφοδρὴ, τελευταία, ὑποκειμενικὴ». Μειονέκτημα μιας τέτοιας (ἀλφαβητικῆς) παράθεσης των ἐπιθέτων εἶναι ὅτι δεν προηγούνται τα συνθετικὰ και πιο χαρακτηριστικὰ για τὴ λέξη ἐπίθετα (π.χ. ἐντονη, ζωηρὴ, ξαφνικὴ κ.τ.ό.) οὔτε διαφοροποιούνται μεταξύ τους ἀνάλογα με τις ἐπὶ μέρους σημασίες τού ουσιαστικού. Παρὰ ταῦτα, ἡ χρησιμότητα τέτοιων ἐιδικῶν λεξικῶν εἶναι προφανῆς, ἥδη δε μέσα σε κάθε σύγχρονο ἐρμηνευτικὸ λεξικό (και στο παρόν) περιλαμβάνονται ὡς «χρήσεις» στις σημασίες των ουσιαστικῶν τα συχνότερα και πιο χαρακτηριστικὰ ἐπίθετα.

12. ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΑ ΛΕΞΙΚΑ

Σε γλώσσες ὅπως ἡ Ἑλληνικὴ, με πολὺ μακρὰ παράδοση, ἔχει ἰδιαίτερη σημασία να παρακολουθῆσει κανεὶς τὴν προέλευση και τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη των λέξεων, ἰδίως ὅταν αὐτὴ ἡ γλώσσα ἐμφανίζει ἀδιάσπαστη συνέχεια ἀπὸ τὴν ἓνα ἱστορικὴ φάση τῆς στὴν ἄλλη. Πότε ἐμφανίζονται, σε ποια σχέση βρίσκεται ἡ ἀρχικὴ προέλευσή τους με ἄλλες συγγενεὶς γλώσσες τῆς ἴδιας οἰκογένειας (ποια εἶναι ἡ ἀρχικὴ ρίζα στὴν ὁποία ἀνάγονται), ποια εἶναι ἡ σχέση των νεότερων και σημερινῶν λέξεων τῆς Ἑλληνικῆς με τις παλαιότερες, πῶς ἐξελιχθηκαν σημασιολογικά στο πέρασμα τού χρόνου (διαδικασία με συχνές ἐκπλήξεις για τα σημασιολογικά «πετάγματα» των λέξεων), ποιος εἶναι προῖόντα δανεισμοῦ ἀπὸ ἄλλες γλώσσες ἢ και ἑλληνικές που πέρασαν σε ἄλλες γλώσσες και παλιννόστησαν με τὴν ἴδια ἢ ἄλλη σημασία («ἀντιδάνεια»), πῶς συνδέονται οἱ ἑλληνικές λέξεις με ἄλλες ὁμόριζες λέξεις τῆς Ἑλληνικῆς, καθὼς και με τα λοιπὰ μέλη τῆς ἴδιας οἰκογένειας (παράγωγα και σύνθετα).

12.1 Το Ἑτυμολογικὸ Λεξικὸ Μπαμπινιώτη

Τέτοια συνολικὴ θεώρηση των λέξεων τῆς Ἑλληνικῆς, με ἐτυμολόγηση ὅλων των λέξεων, ἔστω και ἀν προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἢ τὴ μεσαιωνικὴ φάση τῆς γλώσσας μας, δεν εἶχε μέχρι σήμερα ἐπιχειρηθεῖ σε ἐιδικὸ ἐτυμολογικὸ λεξικό που προβάλλει ἄλλες ἀπαιτήσεις ἀπὸ τα γενικά λεξικά με ἐνδεχόμενες ἐτυμολογικὲς νύξεις. Ὅπως δεν εἶχε ἐπίσης ἐπιχειρηθεῖ συστηματικὰ ἡ σύνδεση και παρακολούθηση των λέξεων με τα ὁμόριζα των συγγενῶν γλωσσῶν και τα ὁμόριζα τῆς ἴδιας τῆς Ἑλληνικῆς. Και δεν εἶχε ἐπίσης ἐπιχειρηθεῖ συστηματικὴ παρουσίαση των ἐτυμολογικῶν πεδίων, των παραγῶγων δηλ. και των συνθέτων που συνδέονται με κάθε λέξη. Ἡ συνολικὴ συστηματικὴ ἐξέταση αὐτῶν συνιστοῦν τὸ Ἑτυμολογικὸ Λεξικὸ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς. Ἱστορία των λέξεων, τού **Γ. Μπαμπινιώτη**, που ἐκδόθηκε τὸ 2010 και σε 2^η ἔκδοση τὸ 2011, σελ. 1.720 (πάντοτε ἀπὸ τὸ Κέντρο Λεξικολογίας). Ἐτσι ἔχει πια και ἡ Νέα Ἑλληνικὴ ἓνα σύγχρονο ἐπιστημονικὸ ἐτυμολογικὸ λεξικό, για να παρακολουθῆσει κανεὶς τὴν προέλευση και τὴν ἐξέλιξη τού ἑλληνικοῦ λεξιλογίου. Ἀς σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐτυμολογία μιας λέξης, σε γλώσσες με ἱστορικὴ ὀρθογραφία ὅπως ἡ Ἑλληνικὴ, καθορίζεται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον και τὴν ὀρθὴ γραφῆ, τὴν ὀρθογραφία δηλ. μιας λέξης. Ἄρα, συχνὰ ἡ γνώση τῆς ἐτυμολογίας δεν ἔχει ἀπλὴ θεωρητικὴ ἀξία, ἀλλὰ και πρακτικὴ, ὅσο ἐφαρμόζεται στὴν ὀρθογράφηση των λέξεων.

12.2 Το Ἑτυμολογικὸ Λεξικὸ τού Ἀνδριώτη

Προηγήθηκε τὸ πολὺτιμο Ἑτυμολογικὸ Λεξικὸ τῆς Κοινῆς Νεοελληνικῆς τού αἰμνήστου καθηγητῆ τῆς γλωσσολογίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (και παλαιότερα συντάκτη τού Ἱστορικοῦ Λεξικού και τού Λεξικού τού Δημητράκου) **Νικολάου Ἀνδριώτη**. Στο λεξικό αὐτὸ, για πρώτη φορά (ἥδη ἀπὸ τὴν Α΄ ἔκδοση τού 1951) κωδικοποιήθηκε ἡ ἐτυμολογία των λέξεων τῆς Νέας Ἑλληνικῆς στο σύνολό της. Ἐτσι, ἀπο-

κτίθηκε ένα αξιόπιστο έργο, μέσα από το οποίο μπορούμε να γνωρίζουμε τι ετυμολογίες έχουν προταθεί, ετυμολογίες που έχουν αξιολογηθεί από τον Ανδριώτη κατά πόσον ευσταθούν επιστημονικά, παρατιθέμενες –όταν είναι περισσότερες από μία– κατά τη βαρύτητα που κρίνεται ότι έχουν. Στη Β΄ έκδοσή του (το 1967) το Ετυμολογικό Λεξικό πλουτίστηκε από τον συντάκτη του με περισσότερες λόγιες προέλευσης νεοελληνικές λέξεις, ενώ απομακρύνθηκαν αρκετές ιδιωματικές λέξεις που θα ενδιέφεραν ετυμολογικά τους ειδικούς, αλλά που δεν ανήκουν εξ ορισμού στην κοινή νεοελληνική γλώσσα. Το Λεξικό του Ανδριώτη, με την γ΄ συμπληρωμένη και βελτιωμένη έκδοσή του (τού 1983), αποτελεί σημαντικό βοήθημα για όποιον θέλει να γνωρίζει την προέλευση των λέξεων τής Νέας Ελληνικής.

Το Ετυμολογικό Λεξικό του Ανδριώτη έχει αναπόφευκτα δύο αδύνατες πλευρές: την έλλειψη ικανών πληροφοριών για λέξεις τής Μεσαιωνικής Ελληνικής και την, κατ' ανάγκην, ελλιπή πληροφόρηση για λέξεις τής Αρχαίας. Το πρώτο προέρχεται από το γεγονός ότι δεν υπάρχει ακόμη πλήρες και ενιαίο λεξικό τής Μεσαιωνικής Ελληνικής, ώστε να έχουμε και συνολική εικόνα τής προέλευσης των λέξεων. Το ερμηνευτικό λεξικό προηγείται κανονικά ενός ετυμολογικού λεξικού. Τα υπάρχοντα λεξικά τής Μεσαιωνικής Ελληνικής (Lampe, Sophocles, Du Cange, Kriarā, Trapp), αναφερόμενα σε διαφορετικές περιόδους και πλευρές τής ελληνικής γλώσσας, χρειάζονται ακόμη πολύ μόχθο και χρόνο, για να μπορέσουν να δώσουν το ενιαίο λεξικό τής Μεσαιωνικής Ελληνικής. Για τη μεσαιωνική δημόδη Ελληνική, που περιλαμβάνεται στο αντίστοιχο Λεξικό του Κριαρά, έχουμε ευτυχώς στο ίδιο λεξικό έγκυρη ετυμολογία των λέξεων, γεγονός που μειώνει σε έναν βαθμό τις ελλείψεις μας για αυτή την περίοδο τής Ελληνικής. Ως προς το ότι στο Ετυμολογικό του Ανδριώτη δεν βρίσκει ο αναγνώστης την ετυμολογία μιας λέξης που είναι αρχαία παρά μόνο την ένδειξη ότι μια νεοελληνική λέξη είναι ή προέρχεται από την αρχαία (για τις λ. *αέρας*, *λόγχη* ή *πύλη* λ.χ. λέγεται απλώς ότι είναι αρχαίες λέξεις), είναι μια συγγνωστή «έλλειψη» ενός λεξικού που αποσκοπεί να μείνει στον χώρο τής νεοελληνικής ετυμολογίας και να μην περάσει –όπως γίνεται στο παρόν Λεξικό και στο Ετυμολογικό Λεξικό τής Νέας Ελληνικής Γλώσσας– στην ετυμολογία τής αρχαίας ελληνικής γλώσσας, για την οποία άλλωστε υπάρχουν έγκυρα ετυμολογικά λεξικά.

Για την ιδιαιτερότητα τής ελληνικής γλώσσας και την ειδική σχέση που εμφανίζει η νέα Ελληνική προς την αρχαία και τη λόγια γλωσσική παράδοση, πράγμα που έχει τον αντίκτυπο του και στην ετυμολογία, σοφά και θαρραλέα γράφει ο Ανδριώτης τα εξής: «[...] ή λεξικολογική και μορφολογική σχέση τής νέας Έλληνικής με την αρχαία και με την καθαρεύουσα, από τις οποίες αδιάκοπα πλουτίζεται, είναι έντελώς ιδιόρυσσα και τὰ σύνορα τού νεοελληνικού λεξιλογίου με τὸ παλαιότερο συχνὰ ἀνύπαρκτα. Μιά ἔλλειψη τής πρώτης ἔκδοσης ἦταν ὅτι στάθηκε πολὺ διστακτικὴ ἀπέναντι στὶς ἀρχαῖες ἢ μεταγενέστερες λόγιες λέξεις, ποὺ ἡ παιδεία ξανάφερε στὴ νέα μας γλῶσσα καὶ ποὺ ὀλοένα πλεθύνονται ἀπὸ τότε ποὺ ἀναγνωρίσαμε στὴ Δημοτικὴ τὸ δικαίωμα νὰ τὶς ἀφομοιώνῃ γραμματικά, καὶ ἔτσι ὁ λαὸς δὲ βρίσκει πιά καμιά δυσκολία νὰ τὶς μαθαίῃ, καὶ νὰ τὶς μεταχειρίζεται ὡς καθαρὰ δημοτικὰ»¹³⁵.

Το Λεξικό του Ανδριώτη, όπως είναι αναμενόμενο, απέτελεσε πηγή ετυμολογικών πληροφοριών για τα μετέπειτα λεξικά. Επιστημονικό χαρακτηριστικό του λεξικού είναι ότι παρέχει βιβλιογραφικές ενδείξεις για κάθε ετυμολογία, ειλημένη από δημοσιευμένες μελέτες, περιέχει δε και πολύτιμες ετυμολογικές (στην πραγματικότητα, ιστορικές τής μορφολογίας και τής φωνολογίας) ερμηνείες καταλήξεων, επιθημάτων, προθημάτων, καθώς και ερμηνείες φωνολογικών μεταβολών (*i > e*: *σίδηρος > σίδερο*).

12.3 Άλλα ετυμολογικά λεξικά

Χρήσιμο, με πληροφορίες ιδίως για τους λεξιλογικούς δανεισμούς σε διάφορες ευρωπαϊκές και βαλκανικές γλώσσες, είναι το ημιτελές (έχει εκδοθεί μόνο μέχρι και το γράμμα Π) *Έτυμολογικό Λεξικό τής Νεοελληνικής* του φιλόλογου **Κ. Δαγκίτση** (τόμ. Α΄ 1978: Α-Κ, τόμ Β΄: Λ-Π). Ωστόσο, συχνά δίδονται προσωπικές του συγγραφέα ετυμολογίες και, γενικότερα, δεν υπάρχουν παραπομπές στις πηγές (όπως περιμένει κανείς από ένα ειδικό λεξικό), όπου να μπορεί να ανατρέξει όποιος θέλει περισσότερες πληροφορίες.

Ετυμολογικό Λεξικό, χωρίς αυστηρώς επιστημονικό περιεχόμενο και χωρίς γλωσσολογικές προδιαγραφές και γλωσσολογική μέθοδο ετυμολογίας, είναι και το λεξικό του εκπαιδευτικού **Αθανασίου Φλώρου** *Νεοελληνικό ετυμολογικό και ερμηνευτικό λεξικό* (Αθήνα: Εκδ. Λιβάνη 1980). Ωστόσο, ανάλογα με τις πηγές του, παρέχει συχνά χρήσιμες πληροφορίες για την προέλευση λέξεων τής Νεοελληνικής. Επίσης, περιλαμβάνει αρκετές ιδιωματικές λέξεις. Συχνά, κοντά σε έγκυρες ετυμολογίες, παρατίθενται επί ίσοις όροις και παρετυμολογίες λέξεων που μπορεί να παροδηγήσουν τον απροειδοποίητο αναγνώστη.

Ετυμολογικό λεξικό άλλης υφής, με έμφαση κυρίως στις ετυμολογικές οικογένειες των λέξεων (ομόρριζα, παράγωγα, σύνθετα), είναι το *Λεξικό τής Νεοελληνικής – Ετυμολογικό, ερμηνευτικό, κατά ετυμολογικές οικογένειες* (Αθήνα 1993) του φιλόλογου **Παν. Δορμπαράκη**, γνωστού για την ενασχόλησή του με θέματα τής γλώσσας μας¹³⁶. Σε αυτό, εκτός από χρήσιμες ετυμολογικές πληροφορίες για κάθε λέξη, δίδονται συγκεντρωτικά και τα ομόρριζα τής λέξης, π.χ. βλέπω «[αρχ. βλέπω = κοιτάζω] [...] παραγ. βλέμμα [...] βλεπάτορας [...] βλέφαρα [...] βλεφαρίδες [...] βλεφαρίζω [...] βλεφαρίτιδα [...] βλέψη [...]». Ας σημειωθεί ότι το λεξικό είναι εν μέρει και ερμηνευτικό, αφού σε κάθε λήμμα και υπολήμμα δίδεται και η σημασία του.

12.4 Το Ετυμολογικό Λεξικό Οικωνυμίων

Το 2010 εκδόθηκε από τον καθηγητή τής γλωσσολογίας **Χαράλαμνο Συμεωνίδη** το δίτομο *Ετυμολογικό Λεξικό των Νεοελληνικών Οικωνυμίων* (Λευκωσία – Θεσσαλονίκη). Πρόκειται για σημαντικό έργο, που αποτελεί αξιόπιστη πηγή πληροφοριών για την ετυμολογική προέλευση των νεοελληνικών οικωνυμίων (δηλ. τοπωνυμίων που δηλώνουν κατοικημένες περιοχές). Το λεξικό παρέχει έγκυρες πληροφορίες για την εξέλιξη των οικωνυμίων, που συνήθως συμβαδίζει με την ιστορική πορεία τού τόπου. Σε κάθε λήμμα υπόκειται συστηματική επιστημονική έρευνα, ώστε να εξηγηθεί η συμβολή των βαλκανικών και άλλων γλωσσών, καθώς και ο ρόλος τής παρετυμολογίας και τού γλωσσικού καθαρισμού στη διαμόρφωση τού σύγχρονου ονοματολογικού τοπίου. Τού λημματολογίου προτάσσεται μια ιδιαίτερα κατατοπιστική θεωρητική

135. Ν. Ανδριώτη, *Έτυμολογικό Λεξικό τής Κοινής Νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη 1983³, σ. ζ΄ (Πρόλογος για τη δεύτερη έκδοση).

136. Πβ. Παν. Δορμπαράκη, *Η νεοελληνική στην έπιστήμη και τὸ δημόσιο βίο*, Κολλάρος, Αθήνα 1979.

Εισαγωγή στην ελληνική ονοματολογία, όπου εξετάζονται οι μηχανισμοί σχηματισμού των κυρίων ονομάτων και οι πηγές προελεύσεώς τους.

13. ΟΡΘΟΓΡΑΦΙΚΑ ΛΕΞΙΚΑ

Το είδος αυτών των λεξικών δεν έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τη λεξικογραφική έρευνα, διότι θεωρείται –όχι αδικώς– ότι καλύπτεται από τα συνήθη ερμηνευτικά λεξικά, όπου τα λήμματα (κατά αλφαβητική σειρά) εμφανίζονται και με την ορθή γραφή τους, την ορθογραφία τους. Ωστόσο, υπάρχουν θέματα ορθογράφησης των λέξεων που πρέπει να αντιμετωπιστούν. Συγκεκριμένα, η πρόοδος που έχει επιτελεστεί στον χώρο τής επιστημονικής ετυμολογίας τις τελευταίες δεκαετίες υποχρεώνει σε αναθεώρηση τής ορθογραφίας σειράς λέξεων που παλαιότερα γράφονταν διαφορετικά. Αυτό συμβαίνει διότι η ορθογραφία των λέξεων τής Ελληνικής είναι ετυμολογικής-ιστορικής υφής. Έτσι, παραδεγμένες αναθεωρήσεις στην ετυμολογία των λέξεων επιβάλλουν και ανάλυση προσαρμογή τής ορθογραφίας τους. Ως εκ τούτου, η παλαιότερη ορθογραφική ρύθμιση προς την κατεύθυνση τής απλογράφησης των λέξεων και με τα δεδομένα πάντοτε των γλωσσολογικών γνώσεων μέχρι το 1940 (έτος εκδόσεως τής *Γραμματικής Τριανταφυλλίδη*, που για πρώτη φορά σε γραμματική ρύθμιζε και θέματα ορθογραφίας των λέξεων) δεν ισχύει πλέον σε όλη της την έκταση, αντίθετα προς ορισμένες αρχές που έχουν επικρατήσει (όπως λ.χ. η απλογράφηση των ξένης προελεύσεως λέξεων).

Για την πλήρωση αυτού τού κενού σε επιστημονικό ερμηνευτικό επίπεδο και όχι με απλή παράθεση των (ορθογραφημένων) λέξεων, συντάχθηκε το *Ορθογραφικό Λεξικό τής Νέας Ελληνικής Γλώσσας* τού **Γ. Μπαμπινιώτη**, που εκδόθηκε από το Κέντρο Λεξικολογίας το 2008 (Αθήνα, 1104 σελ.). Η καινοτομία αυτού τού ορθογραφικού λεξικού –και πρόταση μαζί για το πώς μπορεί ένα ορθογραφικό λεξικό να είναι γνωστικά και διδακτικά ωφέλιμο– είναι ότι δίνει πληροφορίες και εξηγήσεις για τον τρόπο με τον οποίο γράφονται οι λέξεις που εμφανίζουν ορθογραφικό ενδιαφέρον είτε στη ρίζα τής λέξης είτε στο τέρμα. Γιατί το *οδοιπόρος* λ.χ. γράφεται με *-οι-*; Γιατί το *οδύνη* γράφεται με *ο-*, ενώ το *επώδυνο* με *-ω-*; Σε τι διαφέρει (ορθογραφικά) το *οδύνη* από το *ωδίνες*; Ποια είναι η ορθή γραφή και πώς τεκμηριώνεται σε λέξεις με διπλή ή και τριπλή γραπτή χρήση, όπως *ξόβεργα* – *ξώβεργα*, *ξινός* – *ξυνός*, *ξεφτιλίζω* – *ξευτιλίζω*, *ξίδι* – *ξύδι* – *ξείδι*, *ξηλώνω* – *ξυλώνω* κ.λπ.

Ιδιαίτερη έμφαση (και λεπτομερής κατάλογος με πλήθος παραδειγμάτων) δίδεται στα ληκτικά στοιχεία (παραγωγικά επιθήματα και μορφολογικές καταλήξεις) τής Ελληνικής, δοθέντος ότι σε μια κλιτή και πλούσια παραγωγική γλώσσα όπως η Ελληνική τα στοιχεία αυτά έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα (*-αίνω*: *-ένω*; *ζεσταίνω*, *κραδαίνω*, *υφαίνω* κ.λπ. – *μένω*, *δένω*, *πλένω* κ.λπ. *-ίτης*: *-ήτης*; *-ύτης*: *τεχνίτης*, *μειστής*, *σπουργίτης* – *πλανήτης*, *ιδιοκτήτης*, *κομήτης* – *λύτης*, *λωποδύτης*, *πρεσβύτες* κ.λπ.).

Τέλος, σε ειδικούς συγκεντρωτικούς πίνακες δίδονται η ετυμολογική-ιστορική ορθογραφία σε αντιστοιχία (όπου διαφέρουν) με τη σχολική, την επικρατούσα, αλλά και με άλλες γραφές που έχουν κατά καιρούς χρησιμοποιηθεί.

Έτσι έχουμε με το ειδικό εκτενές αυτό έργο μια κωδικοποίηση τής επιστημονικής ορθογραφίας τής σύγχρονης ελληνικής γλώσσας, που μπορεί να χρησιμεύσει ως βάση για τελική, έγκυρη, συνολική ορθογραφική ρύθμιση τής σημερινής Ελληνικής.

14. ΑΝΤΙΣΤΡΟΦΑ ΛΕΞΙΚΑ

14.1 Το Αντίστροφο Λεξικό τού Κουρμούλη

Στα ειδικά λεξικά ανήκει και το *Αντίστροφο Λεξικόν τής Νέας Ελληνικής* τού αιμνήστου καθηγητή τής Γλωσσολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών **Γεωργίου Κουρμούλη** (ο οποίος διετέλεσε στην αρχή τής σταδιοδρομίας του συντάκτης τού Ιστορικού Λεξικού τής Ακαδημίας Αθηνών). Το λεξικό εκδόθηκε το 1967 και περιλαμβάνει όλον τον λεξιλογικό θησαυρό τής Νέας Ελληνικής, καθαρεύουσας και δημοτικής, καταταγμένο σε αντίστροφη σειρά, από το ληκτικό γράμμα προς το αρκτικό, δηλ. από το τέλος προς την αρχή των λέξεων. Το Λεξικό τού Κουρμούλη είναι το πρώτο λεξικό τής Νέας Ελληνικής, στο οποίο χρησιμοποιήθηκαν ηλεκτρονικοί υπολογιστές για επεξεργασία δεδομένων τής ελληνικής γλώσσας. Με αυτούς έγιναν οι πίνακες στατιστικής συχνότητας των ληκτικών δομών των ελληνικών λέξεων (πόσες λέξεις τής Ν. Ελληνικής λήγουν σε *-ά* ή *-ο* ή *-ω* κ.λπ., πόσες λήγουν σε δύο γράμματα *-βω*, *-γω*, *-ια* κ.λπ. και πόσες λήγουν σε τρία γράμματα *-σια*, *-εια* κ.λπ.). Έτσι πληροφορούμεθα λ.χ. ότι το 52% των ελληνικών λέξεων (κατά το γλωσσικό υλικό τού λεξικού) λήγει σε *-ς* (42.883 λέξεις) και αμέσως μετά σε *-α* με ποσοστό 20% (16.259 λέξεις). Ότι η κατάληξη που εμφανίζει τη μεγαλύτερη συχνότητα στο λεξιλόγιο τής Ελληνικής είναι η κατάληξη *-ος* (π.χ. *λόγος*, *νέος*, *δάσος*) με ποσοστό 22% και 18.273 λέξεις. Ενδεικτικά στοιχεία προκύπτουν και από τη σύγκριση των ληκτικών στοιχείων τής Ν. Ελληνικής με εκείνα τής αρχαίας¹³⁷. Έτσι λ.χ. αποδεικνύεται ότι η Αρχαία Ελληνική διαθέτει 171 λέξεις σε *-λογία* (*παθολογία*, *θεολογία*, *ακριβολογία*, *μυθολογία* κ.λπ.), έναντι 342 λέξεων που έχει η Νέα Ελληνική (η διαφορά οφείλεται, μεταξύ άλλων, στην εξέλιξη και δημιουργία νέων επιστημονικών κλάδων και εννοιών με αντίστοιχους όρους). Από τις 342 λέξεις τής Ν. Ελληνικής, 93 μόνον έχουν παραδοθεί από την αρχαία, ενώ οι 249 είναι νεότερες, γεγονός που δείχνει την παραγωγική δύναμη τής Ν. Ελληνικής.

Εκτός από τους στατιστικούς πίνακες και τα συμπεράσματα που συνάγονται από αυτούς, που όλα μαζί υπό τον τίτλο *Παραρτήματα* καταλαμβάνουν τις σελίδες 676-764 τού έργου, διδακτικά είναι όσα γράφει ο Κουρμούλης για τη λεξικογραφία στην εκτενή Εισαγωγή τού Λεξικού

137. Η σύγκριση γίνεται μέσω τού Αντιστρόφου Λεξικού τής Νέας Ελληνικής τού Γ. Κουρμούλη και τού Αντιστρόφου Λεξικού τής Αρχαίας Ελληνικής των P. Kretschmer – E. Locker (*Rückläufiges Wörterbuch der griechischen Sprache*, Wien 1944). Το Αντίστροφο Λεξικό τής Αρχαίας προήλθε από αντίστροφη κατάταξη τού λεξιλογίου (λημμάτων) τού λεξικού των Liddell-Scott. Με προσθήκες τού G. Kisser το *Αντίστροφο Λεξικό τής Αρχαίας Ελληνικής* επανεκδόθηκε το 1963. Ας σημειωθεί ότι για τα ονόματα τής Αρχαίας Ελληνικής (ουσιαστικά και επίθετα) υπάρχει και ειδικό αντίστροφο λεξικό, το *A Reverse Index of Greek Nouns and Adjectives* των C.D. Buck και W. Petersen, Chicago 1945. Στο Λεξικό αυτό οι λέξεις είναι καταταγμένες κατά ληκτικά συστήματα (ονόματα σε *-της*, ονόματα σε *-ος*, ονόματα σε *-ης* κ.ο.κ.) και σε κάθε λέξη αναφέρεται και η αρχαιότερη παραδεδομένη μνεία της (π.χ. ότι πρωτοαπαντά στον Όμηρο ή στον Ευριπίδη ή στον Πλούταρχο ή στην Κ. Διαθήκη κ.τ.ό.). Λόγω τής εξαιρετικής σημασίας τής Ελληνικής στις κλασικές σπουδές, υπάρχουν τρία ακόμη αντίστροφα λεξικά: α) Αντίστροφο Λεξικό τής Μυκηνναϊκής: M. Lejeune, *Index inverse du grec mycénien*, Paris 1964, β) Αντίστροφο Λεξικό τής Ελληνικής των παπύρων: O. Gradenwitz, *Heidelberger Konträrindex der griechischen Papyrus Urkunden*, Heidelberg 1931, γ) Αντίστροφο Λεξικό των κυρίων ονομάτων: B. Hansen, *Rückläufiges Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Berlin 1957.

(σ. vii-xxvii): «Τὰ πρῶτα ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων, Ἰνδῶν καὶ ἀρχαίων Ἑλλήνων συνταχθέντα λεξικά ἦσαν διευθετημένα καθ' ὕλην [...], ἤτοι κατὰ σημασιολογικὰς ἐνότητας: γραφή, γραφεύς, συγγραφεύς, καταγράφω, συγγράφω κ.λπ., κατὰ συστήματα τερμάτων: λέγω, ἀντιλέγω, καταλέγω, προλέγω κ.λπ., κατὰ τὸ πρῶτον συνθετικόν: καταγράφω, καταδιώκω, καταλέγω κ.λπ. Ἡ διάταξις τῶν λέξεων κατ' εὐθείαν ἀλφαβητικὴν τάξιν φαίνεται ὅτι συνιστᾷ ἐπιτυχὲς εὐρετήριο τοῦ κώδικος αὐτοῦ τῆς ἐνδιαθέτου γλώσσης, διὸ καὶ ἐκρίθη ἐνωρὶς ἀναγκαῖον νὰ ἐπιτάσσεται τῶν καθ' ὕλην συνταγμένων λεξικῶν ἀλφαβητικὸς πίναξ. [...] Πάντως τὰ πρῶτα ἐκτενῆ λεξικά τοῦ εἶδους αὐτοῦ ἤρχισαν νὰ συντάσσονται μόλις ἀπὸ τοῦ 15ου αἰῶνος κ.έξ.»¹³⁸.

Με το *Αντίστροφο Λεξικό* τού Κουρμούλη έχουμε ανάγλυφη εικόνα τῆς γραμματικῆς (μορφολογικῆς) δομῆς τῆς νέας ἐλληνικῆς γλώσσας, αφοῦ, σε κλιτές γλώσσες ὅπως ἡ Ἑλληνικὴ, τὰ ληκτικὰ συστήματα (που εἶναι ἐμφανῆ μόνον ἀπὸ ἓνα ἀντίστροφο λεξικό) εἶναι ἐκεῖνα που δείχνουν πῶς δηλώνονται στὴν ἐλληνικὴ γλώσσα οἱ ποικίλες γραμματικὲς πληροφορίες μέσα ἀπὸ τὴν οργάνωση σε μέρη τοῦ λόγου. Ὅπως γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ Κουρμούλης, «ἡ κατ' ἀντίστροφον τάξιν διάταξις τοῦ λημματολογίου δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς τὸ βάθρον τῆς γραμματικῆς θεωρήσεως τῆς γλώσσης»¹³⁹.

14.2 Τα νεότερα ἀντίστροφα λεξικά

Το 2002 ἐκδόθηκε τὸ *Αντίστροφο Λεξικό τῆς Νέας Ἑλληνικῆς* (ΑΛΝΕ) τῆς καθηγήτριας γλωσσολογίας **Ἄνας Αναστασιάδου-Συμεωνίδου** (Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ, Ἴδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη). Περιλαμβάνει 180.000 λημματικούς τύπους ἔχοντας ἀντλήσει πλούσιο υλικὸ ἀπὸ τὰ παλαιότερα καὶ νεότερα λεξικά, σώματα κειμένων καὶ γλωσσικά ἀρχεῖα. Ἡ κωδικοποίηση τῶν λημμάτων ἐγίνε με τὴν γραμματικὴ τους κατηγορία βάσει τῆς μεθοδολογίας που υιοθετήθηκε ἀπὸ τὸ «Εργαστήριο Ἀυτοματισμοῦ Τεκμηρίωσης καὶ Γλωσσῶν» (LADL) τοῦ Πανεπιστημίου Paris VII κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ηλεκτρονικοῦ λεξικοῦ τῆς Γαλλικῆς (DELAS) ἀπὸ τὴ Β. Courtois καὶ τὸν Μ. Silberstein. Στὸ ληματολόγιο καταχωρίζονται ἐπίσης προθήματα / ἐπιθήματα καὶ ἀ' καὶ β' συνθετικά, π.χ. καθ-, -ερὸς, υδατ-, ἀλεξι-, -παιδο, -κόπος. Τὸ ΑΛΝΕ ἀποτελεῖ πολὺ χρήσιμο εργαλεῖο, συνταγμένον με ἐπιστημονικὴ γνώση. Ἐνδεχόμενες ἀντιρρήσεις θὰ μπορούσαν νὰ υπάξουν ὡς πρὸς τὸ γεγονός ὅτι συμπαρατίθενται λεξιλογικά στοιχεία τῆς Κοινῆς με ἄλλα ἀπὸ τὴ λογοτεχνικὴ γλώσσα ἢ ἄλλες μορφές λόγου. Τὸ ΑΛΝΕ εἶναι ἐλεύθερα προσβάσιμο στὸν κόμβο τοῦ Κέντρου Ἑλληνικῆς Γλώσσας (βλ. §15.1).

Το 1996 κυκλοφορήθηκε καὶ νέο ἀντίστροφο λεξικό, τὸ *Αντίστροφο λεξικό τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς γλώσσας* τοῦ **Ευάγγ. Μπαλαφούτη** (Ἀθήνα: Ἐπικαιρότητα). Μολονότι τὸ λεξικό αὐτὸ εἶναι πλούσιο σε λέξεις (περιλαμβάνει νεότερες λέξεις, ὅρους κ.λπ.) καὶ στηρίζεται στὴν μορφολογία τῆς σύγχρονης γλώσσας (οἱ λέξεις λ.χ. τῆς κατηγορίας -ις, πόλις τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Κουρμούλη, δίδονται κανονικά σε -η, πόλη, γεγονός που εἶναι σημαντικό γιὰ ἓνα ἀντίστροφο λεξικό), ἐντούτοις δὲν ἔχει σχεδιασθεῖ με γλωσσολογικά κριτήρια καὶ ἀλλοιώνει σε ἓναν βαθμὸ τὶς πληροφορίες που χρειάζεται ὁ χρήστης. Π.χ. τὰ λήμματα κατατάσσονται, ἐφόσον εἶναι ουσιαστικά, ὄχι μόνον στὸν ἐνικό ἀλλὰ καὶ στὸν πληθυντικό τους, καὶ ἐφόσον εἶναι ἐπιθέτα, καὶ στα τρία γένη καὶ στους δύο ἀριθμούς, αὐτὸ ὅμως δὲν ἐφαρμόζεται ὡς «ἀρχή» στὸ νὰ δοθοῦν καὶ οἱ βασικοὶ χρόνοι τῶν ρημάτων, πράγμα που (ορθῶς) δὲν συμβαίνει· ἐπίσης, κατατάσσονται ἀπὸ κοινού τονούμενα καὶ ἀτονα: ἔτσι π.χ., ἀντὶ νὰ ἔχει συγκεντρωμένα κάπου τὰ ουσιαστικά σε -ιά (γενιά) καὶ ἀλλοῦ τὰ ουσιαστικά σε -ία (φιλία), τὰ ἔχει ἀνάμεικτα (τὸ *πετριά* ἀμέσως μετὰ τὸ *γεωμετρία!*), καὶ μάλιστα μαζί με θηλ. ἐπιθέτων σε -ια καὶ -ιά (ἡ *υποδόρια*, ἡ *εγκώρια* – ἡ *κακιά*, ἡ *παχιά*) καὶ οὐδ. πληθυντικοῦ σε -ια καὶ -ιά (τὰ *παιδιά* – τὰ *τζάκια*, τὰ «*βουβαλάκια*», τὰ «*παλουκάκια*» κ.τ.ό!)

15. ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

Στὴν παρούσα ἐπισκόπηση τῆς νεοελληνικῆς λεξικογραφίας, τῶν λεξικῶν δηλ. στα οποία κατεγράψαν καὶ ἀναλύθηκαν σημασιολογικά οἱ λέξεις τῆς (γραπτῆς καὶ προφορικῆς) νεοελληνικῆς γλώσσας, σκοπὸς μας δὲν ἦταν νὰ παρουσιάσουμε ἀναλυτικὰ ὅλα τὰ λεξικά που γράφτηκαν γιὰ τὴ Νέα Ἑλληνικὴ. Σταθήκαμε σε αὐτὰ που, εἴτε παλαιότερα εἴτε σε νεότερους χρόνους εἴτε καὶ στὶς μέρες μας, κρίναμε ὅτι κατέχουν μιὰ ξεχωριστὴ θέση στὴ μακρὰ πορεία τῆς λεξικογραφικῆς ἀποτύπωσης τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας. Καὶ σταθήκαμε κυρίως¹⁴⁰ στα ἐρμηνευτικὰ λεξικά, γιὰτὶ αὐτὰ συνδέονται ἀμεσα με τὸν τύπο τοῦ δικοῦ μας λεξικοῦ. Ἔτσι, δὲν μας ἀπασχόλησαν τὰ λεξικά τῶν ιδιωμάτων καὶ τῶν διαλέκτων τῆς Νέας Ἑλληνικῆς οὔτε τύποι λεξικῶν, ὅπως τὰ λεξικά ἐιδικῆς ἐπιστημονικῆς ορολογίας, που ὅλο καὶ πληθύνονται. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ θὰ τὰ βρεῖ κανεὶς σε ἄλλες μελέτες¹⁴¹, ἐνῶ γιὰ πολλὰ δὲν ἔχουμε ἀκόμη τὴν πλήρη βιβλιογραφικὴ καταγραφή τους¹⁴².

Παρακολουθώντας κανεὶς τὴν ἐξέλιξη στὴ λεξικογράφηση τῆς σύγχρονης γλώσσας μας, ἰδίως μετὰ τὴν ῥύθμιση τοῦ 1976, μπορεῖ νὰ εἶναι αἰσιόδοξος. Ἡ λεξικογράφηση τῆς Ἑλληνικῆς ὅλο καὶ βελτιώνεται, συμβαδίζοντας με τὴν ἐξέλιξη που σημειώνεται στα μεγάλα λεξικά τῶν ξένων γλωσσῶν, τὰ οποία διαθέτουν μακρὰ λεξικογραφικὴ παράδοση. Παράλληλα, συνειδητοποιεῖται καὶ στὴ χώρα μας ὅτι ἡ λεξικογραφικὴ ἐργασία ἀπαιτεῖ ἐιδικές ἐπιστημονικές γνώσεις πέρα ἀπὸ τὴν «ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ» προϋπόθεση, τὴ βαθύτερη δηλ. γνώση καὶ ἐπιστημονικὴ ἐνασχόληση με τὴν ἐλληνικὴ γλώσσα, καὶ μάλιστα με τὰ σύγχρονα ὅσο καὶ με τὰ παλαιότερα Ἑλληνικά μας, αφοῦ ἡ γλώσσα μας μέσα ἀπὸ τὴ μακρὰ καὶ ἀδιάκοπη προφορικὴ καὶ γραπτὴ παράδοσή της ἀποτελεῖ μιὰ καὶ ἐνιαία γλώσσα.

Οἱ ἐπιστημονικοὶ κλάδοι τῆς λεξικολογίας καὶ τῆς λεξικογραφίας, που ἀνήκουν στὸν χώρο τῆς Γλωσσολογίας, ἔχουν ἐξελιχθεῖ ἀματῶδως, ἔχει δε ἀποδειχθεῖ πλέον ὅτι ἡ κατάκτηση τόσο τῆς μπητρικῆς ὅσο καὶ τῶν ξένων γλωσσῶν περνάει μέσα ἀπὸ τὸ λεξιλόγιο καὶ τὴ σημασιο-

138. Γ. Κουρμούλη, *Ἀντίστροφον Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς*, σ. viii.

139. Γ. Κουρμούλη, *Ἀντίστροφον Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς*, σ. ix. Τὸ 2001 κυκλοφορήθηκε ἐκ νέου σε φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα.

140. Κρίναμε, ὡστόσο, σκόπιμο νὰ ἀναφερθούμε, κατ' ἐξαιρέσει, καὶ σε ἄλλους τύπους λεξικῶν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς, ἐπειδὴ περιλαμβάνουν ὀρισμένα πολὺ σημαντικὰ λεξικογραφικὰ ἔργα, ὅπως λ.χ. τὰ ἐτυμολογικὰ λεξικά τῆς Ν. Ἑλληνικῆς, τὰ ἀντίστροφα λεξικά (Κουρμούλη κ.ά.), τὰ ἐννοιολογικὰ λεξικά (Βοστταντζόγλου) κ.τ.ό.

141. Ἀναφέραμε ἤδη (σημ. 6) τὰ δημοσιεύματα τῶν Σ. Περὰκη καὶ Γ. Ἀλυσανδράτου.

142. Ἡ προηγούμενη πρότασή μας (βλ. Β' Ἐκδοσις) ὅτι «θα ἀξίξει νὰ συνταχθεῖ μιὰ πλήρης καὶ ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία τῶν λεξικῶν τῆς Ν. Ἑλληνικῆς κάθε λεξικογραφικοῦ τύπου καὶ περιεχομένου, ἀπὸ τῆς πρώτης ἐμφανισέως τους μέχρι σήμερα» υλοποιήθηκε σε μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὸ Κέντρο Ἑλληνικῆς Γλώσσας στὴ διαδικτυακὴ Πύλη γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Γλώσσα (www.greek-language.gr).

λογική δομή κάθε γλώσσας. Χωρίς ένα καλό λεξικό –έγκυρο, πλήρες, εύχρηστο–, χωρίς ένα λεξικογραφικό *vade mecum*, δεν μπορεί να μιλάει κανείς σήμερα για υπεύθυνη και αποτελεσματική κατάρτιση στη μητρική γλώσσα. Η επικοινωνιακή έκφραση που χαρακτηρίζει την εποχή μας και η ασύλληπτη σε ρυθμούς εξέλιξη των δεδομένων της επιστήμης και της τεχνολογίας καθιστούν σήμερα απαραίτητη τη γλωσσική, μέσω λεξικών, υποστήριξη των γνώσεών μας. Και μάλιστα με λεξικά που να υπηρετούν τις σύγχρονες ανάγκες του ομιλητή μιας γλώσσας, λεξικά δηλ. που δεν χωρίζουν με στεγανά την πληροφορία λ.χ. που αφορά στο σημασιολογικό περιεχόμενο μιας λέξης από τη γραμματική χρήση της ή από τη χρήση ενός κυρίου ονόματος (τοπωνυμίου ή ανθρωπωνυμίου) ή και από την πληροφορία για ένα απλό ακρωνύμιο (π.χ. Α.Ε.Ι.). Η ανάγκη για σύνθετη, συνολική και απαιτητική προσέγγιση των κειμένων μας, καθώς και των κειμένων των άλλων, η επαρκέστερη πρόσβαση στον «κόσμο των κειμένων» που συνιστά τη σύγχρονη κοινωνία και επικοινωνία, απαιτεί και σύνθετα στην υφή τους λεξικά. Χρειάζονται λεξικά με πολλών ειδών πληροφορίες, με έμφαση στην πραγματική χρήση της γλώσσας, λεξικά που να οδηγούν τον αναγνώστη σε πιο αποτελεσματική αξιοποίηση της γλώσσας μέσα από κατάλληλες επιλογές. Έτσι λ.χ. τα παραδείγματα για το πώς χρησιμοποιούνται οι λέξεις, η παροχή πληροφοριών για τα συνώνυμα και τα αντώνυμα (αντίθετα) και η επισήμανση των σημασιολογικών διαφορών δεν μπορούν να λείπουν από ένα σύγχρονο λεξικό.

15.1 Ηλεκτρονική Λεξικογραφία

Η σύγχρονη λεξικογραφία αξιοποιεί πλέον παγκοσμίως τις τεχνολογικές εξελίξεις, ώστε να παράγει πληρέστερα, πιο αξιόπιστα και πιο εύχρηστα λεξικά. Από τη μια πλευρά, η αξιοποίηση των ψηφιακών δίσκων έδωσε τη δυνατότητα να ξεπεραστούν οι περιορισμοί της έντυπης λεξικογραφίας: τα ηλεκτρονικά λεξικά με τη συγκέντρωση όλου του υλικού σε έναν ψηφιακό δίσκο δεν υπόκεινται στους περιορισμούς του αριθμού σελίδων ή της σελιδοποίησης των έντυπων λεξικών, η διαχείριση και η αναζήτηση των πληροφοριών έχει γίνει πολύ εύκολη, ενώ η κωδικοποίηση των πληροφοριών είναι πλέον απλούστερη: αυτόματα και άμεση διασύνδεση των συναφών πληροφοριών (με μεταβάσεις από το ένα λήμμα στο άλλο σε όλη την έκταση του λεξικού και σε ποικίλες όσο και συγκεντρωτικές λεξικογραφικές πληροφορίες). Εξάλλου, η επέκταση της ηλεκτρονικής λεξικογραφίας στον χώρο του Διαδικτύου οδήγησε στην ολοένα αυξανόμενη μεταφορά των λεξικών σε διαδικτυακούς τόπους (διαδικτυακά λεξικά ή λεξικά ονλάιν), όπου πλέον καταργείται ακόμη και η ανάγκη χρήσεως φορητού ψηφιακού δίσκου. Τελευταία, μάλιστα, πληθαίνουν οι εφαρμογές για άμεση χρήση λεξικών σε κινητά τηλέφωνα προηγμένης τεχνολογίας και άλλες φορητές συσκευές.

Από την άλλη πλευρά, η ίδια η λεξικογραφία οπλίστηκε με δύο πανίσχυρα όπλα στον αγώνα της να δαμάσει τη γλώσσα: τα ηλεκτρονικά σώματα κειμένων (*corpora*) και τα λεξικογραφικά λογισμικά, πράγμα που της επέτρεψε να εγκαταλείψει την αυτοπαρηγορία της γλωσσικής συμπεριφοράς του λεξικογράφου και τη μνημονική ανάκληση ως κριτήρια σύνταξης του Λεξικού. Με τα ηλεκτρονικά σώματα κειμένων και ανάλογα με το είδος τους, ο λεξικογράφος μπορεί να αντλεί γλωσσικές πληροφορίες και να ελέγχει τα δεδομένα του σε τεράστιο όγκο γλωσσικού υλικού μέσα σε πολύ λίγο χρόνο, κάτι που παλαιότερα απαιτούσε χρονοβόρο και επίπονη αναδίφηση σε έντυπες πηγές. Το αποτέλεσμα είναι η πληρέστερη και καλύτερα τεκμηριωμένη περιγραφή της σύγχρονης γλώσσας, ενώ έχουν βελτιωθεί και μεταβληθεί οι παλαιότερες μέθοδοι σύνταξης των λεξικών ως προς τα ερμηνεύματα και το ίδιο το λημματολόγιο. Με τα λεξικογραφικά λογισμικά δε, ο λεξικογράφος μπορεί να αποθηκεύει και να διαχειρίζεται μεγάλο όγκο δεδομένων με μεγαλύτερη ευχέρεια, ασύγκριτα μεγαλύτερη ταχύτητα και ασφαλώς μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα, ενώ η δυνατότητα ενημέρωσης του υλικού είναι πλέον εύκολη και άμεση, σε αντίθεση με την έντυπη λεξικογραφία.

Στην Ελλάδα, η ηλεκτρονική λεξικογραφία αναπτύσσεται συνεχώς. Χαρακτηριστικό δείγμα της προόδου στον τομέα αυτόν αποτελεί η διαδικτυακή πρόσβαση που παρέχεται από το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας (το οποίο επιχορηγείται κυρίως αλλά και εποπτεύεται από το Υπουργείο Παιδείας) στο *Λεξικό της Κοινής Νέας Ελληνικής* του Ιδρύματος Μ. Τριανταφυλλίδη, στην *Επιτομή του Μεσαιωνικού Λεξικού* του Εμμ. Κριάρá, στο *Αντίστροφο Λεξικό* της Α. Συμεωνίδη-Αναστασιάδη, στο *Ελληνοαγγλικό Λεξικό* του Γεωργακά, καθώς και σε συλλογή σωματίων κειμένων για αναζήτηση γλωσσικών δεδομένων. Παράλληλα κυκλοφορούνται η έκδοση του *Μικρού Λεξικού Μπαμπινιώτη* για *iphone* - η διαδικτυακή έκδοση του *Θησαυρού Συνωνύμων – Αντιθέτων* της Ά. Ιορδανίδου και το «Λεξικόσκοπιο» (για συνδυαστική αναζήτηση γλωσσικών πληροφοριών) - τα οργανωμένα επιστημονικά σώματα κειμένων του Ι.Ε.Λ. («Εθνικός Θησαυρός της Ελληνικής Γλώσσας») και του Πανεπιστημίου Αθηνών («Σώμα Ελληνικών Κειμένων», με επιστημονικό υπεύθυνο τον Διον. Γούτσο), για να αναφέρουμε τα κυριότερα από αυτά.

Στα Λεξικά του Κέντρου Λεξικολογίας, παρόλο που ακόμη ακολουθείται η έντυπη παράδοση ως προς την έκδοση, στο στάδιο της συλλογής του υλικού, της επεξεργασίας και της σύνταξης αξιοποιούνται όλες οι προαναφερθείσες τεχνολογίες (ήδη το παρόν λεξικό έχει αξιοποιήσει υλικό από τον ηλεκτρονικό «Εθνικό Θησαυρό της Ελληνικής Γλώσσας» του Ινστιτούτου Επεξεργασίας του Λόγου (Ι.Ε.Λ.· βλ. www.ilsr.gr) και το *Σώμα Ελληνικών Κειμένων* (επιστημονικός υπεύθυνος ο γλωσσολόγος Διον. Γούτσος· βλ. www.sek.edu.gr), από πηγές που συγκεντρώνονται συστηματικά στο Κέντρο Λεξικολογίας, ενώ έχει γίνει και περιορισμένη χρήση σε επίπεδο κάποιων παραδειγμάτων του ημιτελούς *corpus* φράσεων του Σπουδαστηρίου Γλωσσολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών που συγκεντρώσε στη δεκαετία του '70 (από απλές καταγραφές φράσεων στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο, οι οποίες έγιναν από φοιτητές χωρίς ερμηνεία ή άλλου είδους επεξεργασία) ο καθηγητής Γ. Κουρμούλης, ενώ ιδιαίτερη έμφαση έχει δοθεί στη δημιουργία και εξέλιξη λεξικογραφικών λογισμικών προσαρμοσμένων στις λεξικογραφικές ανάγκες και απαιτήσεις, κάτι που έχει επιτρέψει να εκδοθούν τα τελευταία χρόνια σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα πολύ απαιτητικά λεξικά (π.χ. το *Ετυμολογικό Λεξικό Μπαμπινιώτη* και το *Λεξικό Συνωνύμων και Αντωνύμων Μπαμπινιώτη*) και να επανεκδοθούν με συνεχείς ενημερώσεις και βελτιώσεις τα παλαιότερα (όπως η παρούσα Δ΄ Έκδοση του *Λεξικού της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*).

15.2 TLG – Ο Ηλεκτρονικός Θησαυρός της Ελληνικής Γλώσσας

Η σύγχρονη τεχνολογία κατέστησε δυνατή τη συγκρότηση ενός κεφαλαίου σημασίας για την ελληνική γλώσσα λεξικογραφικού έργου, του *Thesaurus Linguae Graecae* («Θησαυρού της Ελληνικής Γλώσσας»), που περιέχει σε ηλεκτρονική μορφή όλα σχεδόν τα κείμενα της Ελληνικής από τον Όμηρο (8^{ος} αι. π.Χ.) ως τις μεσαιωνικές χρονογραφίες (16^{ος} αι. μ.Χ.). Το titάνιο αυτό έργο ξεκίνησε το 1972 στο πανεπιστήμιο Irvine στην Καλιφόρνια (Η.Π.Α.) υπό την εποπτεία του καθηγητή Theodore F. Brunner ως *ιδέα της τελειόφοιτης τότε φοιτήτριας Κλασικής Φιλολογίας Marianne McDonald*. Για την ευεχρή καταγραφή των κειμένων σε ψηφιακή και αναζητήσιμη μορφή χρησιμοποιήθηκε ειδικά

επινοημένη τεχνολογική υποδομή, που έγινε γνωστή ως το σύστημα *Ίβυκος*, το οποίο ανέπτυξε ο πληροφορικός και φιλόλογος David Packard. Ως το 2000, το προϊόν εκδιδόταν σε ψηφιακό δίσκο (TLG-E), ενώ οι μεταγενέστερες εκδόσεις υπάρχουν μόνο σε ηλεκτρονική μορφή στο Διαδίκτυο (www.tlg.uci.edu). Η βάση δεδομένων του TLG περιλαμβάνει περισσότερους από 62.000.000 λεξικούς τύπους (όχι λέξεις-λήμματα), οι οποίοι περιέχουν σχεδόν ολόκληρο το γλωσσικό υλικό της Ελληνικής για την ιστορική περίοδο που καλύπτεται¹⁴³. Το έργο εμπλουτίζεται διαρκώς με κείμενα (χειρόγραφα, παπύρους, περγαμνές), ώστε να αποκτήσει πληρότητα, και το εγχείρημα διευθύνεται πλέον από τη Μαρία Παντελιά, καθηγήτρια Κλασικής Φιλολογίας στο πανεπιστήμιο Irvine. Το υλικό είναι προσβάσιμο σε αναζήτηση, απλή ή σύνθετη, παρέχοντας στον αναγνώστη συμφραστική εικόνα των λέξεων και στατιστικά στοιχεία για την εμφάνισή τους, με αποτέλεσμα να είναι απολύτως απαραίτητο σε κάθε επιστημονική έρευνα ιστορικής γλωσσολογίας και λεξικογραφίας.

Για να εκτιμήσουμε το περιεχόμενο του TLG, θα πρέπει να παραθέσουμε ένα κείμενο που έχει γραφτεί το 1904 από τον μεγάλο φιλόλογο Hermann Diels. Το 1904 πραγματοποιείται στο Λονδίνο ένα μεγάλο συνέδριο, η δεύτερη γενική συνέλευση της Διεθνούς Ενώσεως των Ακαδημιών, και εκεί ο *sir Richard Jebb* εισηγείται εκ μέρους της Ακαδημίας του Λονδίνου να συνταχθεί ο *Θησαυρός της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*, συνεχίζοντας έτσι την προσπάθεια που είχε αρχίσει με την έκδοση του περίφημου λεξικού των Liddell & Scott¹⁴⁴. Τότε, με την επιτυχία αυτού του έργου, θεωρούν οι επιστήμονες ότι είναι ώριμα τα πράγματα, για να περάσουν στη σύνταξη *Θησαυρού της Ελληνικής Γλώσσας* (εννοώντας την αρχαία ελληνική γλώσσα). Το όλο εγχείρημα αναλαμβάνουν να συντονίσουν οι καθηγητές Jebb, Diels, Thomas Gomberz, ο περίφημος Karl Krumbacher και ο Hubert Pernot, στους οποίους προστίθεται και ο Paul Kretschmer. Γράφει λοιπόν ο Diels στα *Neue Jahrbücher* το 1905 κρίνοντας την προσπάθεια:

«Όποιος γνωρίζει τον όγκο της ελληνικής γραμματείας, που είναι τουλάχιστον δέκα φορές μεγαλύτερος της λατινικής, τις διαλεκτικές ποικιλίες της, τον άπιστευτο πλούτο των τύπων της, την ανυποχώρητη διατήρηση του κλασικού λόγου επί χιλιάδες έτη, μέχρι την πτώση της Κωνσταντινουπόλεως ή, αν θέλετε, μέχρι των ημερών μας [1904], όποιος γνωρίζει επιπλέον ότι οι εκδόσεις όλων σχεδόν των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων είναι εντελώς ακατάλληλες για αποδελτίωση και ότι για πολλούς σπουδαίους συγγραφείς δεν υπάρχει καν κριτική έκδοση, και όποιος λάβει υπ' όψιν του την κατάσταση των συλλογών μας σε αποσπάσματα και ειδικά λεξικά θα αντιληφθεί ότι προς το παρόν δεν υπάρχει η βάση στην οποία θα μπορούσε να οικοδομηθεί ένας *θησαυρός της Ελληνικής*. Αλλά και αν ακόμη υποθέταμε ότι διαθέτουμε τέτοιες εκδόσεις και συλλογές, από τον Όμηρο ως τον Νόννο, ή (όπως πρότεινε ο Krumbacher στο Λονδίνο) ως τον Αποστόλιο, και ακόμη ότι όλο το υλικό το είχε επεξεργαστεί, αποδελτιώσει, καταγράψει ένα γιγάντιο επιτελείο από επιστήμονες και ότι είχε βρεθεί ένα μεγάλο οίκημα μέσα στο οποίο θα φυλάσσονταν και θα αποθηκεύονταν οι χιλιάδες των κιβωτίων με το υλικό, πού θα βρισκόταν ο χρόνος, τα χρήματα και η δυνατότητα να ξεδιαλύνει αυτά τα εκατομμύρια των δελτίων και να βάλει τάξη σε αυτό το χάος; Δοθέντος πάντα ότι η αναλογία Ελληνικής και Λατινικής είναι 1 προς 10, η εργασία στον *Ελληνικό Θησαυρό* θα απαιτούσε τουλάχιστον εκατό φιλόλογους. Επί κεφαλής δε, θα έπρεπε να είναι ένας διευθυντής συντάξεως, που θα ήταν μάλλον κάτι σαν στρατηγός παρά εκδότης! Και αν η εκδοτική στρατιά επρόκειτο να επιτελέσει το έργο της στο ακέραιο, και αν η Ένωση Ακαδημιών, η οποία –ως γνωστόν– δεν έχει δεκάρα δική της, κατάφερε να συγκεντρώσει τα 10.000.000 μάρκα [εκεί υπολογίζει το κόστος ο Diels το 1905], τα απαιτούμενα για τη συμπλήρωση των 120 τόμων που θα χρειαζόνταν για το έργο, και αν οι φιλόλογοι γίνονταν τόσο πλούσιοι, ώστε να μπορούν να διαθέσουν 6.000 μάρκα για να αγοράσουν τον *Θησαυρό της Ελληνικής*, πώς θα μπορούσε κανείς να διαβάσει και να χρησιμοποιήσει ένα τέτοιο τερατώδες έργο;»

Αυτό, λοιπόν, το κολοσσιαίο έργο επιτελέστηκε μέσα σε έναν μόνο ψηφιακό δίσκο!

15.3 Προοπτικές

Σήμερα, με τη μακρά πορεία που έχει διανυθεί στη λεξικογράφηση της ελληνικής γλώσσας, αρχαίας, μεσαιωνικής και νεότερης, ανοίγονται προοπτικές και για την πραγματοποίηση του οράματος του Γ. Χατζιδάκι και πολλών Ελλήνων λογίων, του οράματος να συνταχθεί ένα νέο, πλήρες και με σύγχρονες προδιαγραφές Λεξικό όλης της ελληνικής γλώσσας. Με τις τεχνικές δυνατότητες που προσφέρει η σύγχρονη ηλεκτρονική τεχνολογία και, κυρίως, με σωστή αξιοποίηση του λεξικογραφικού μόχθου που μας κληροδότησαν όσοι εργάστηκαν ώστε να διαθέτουμε σήμερα έγκυρα λεξικά των κυριότερων περιόδων της ιστορικής εξέλιξης της ελληνικής γλώσσας, μπορεί σε ορατό μέλλον να συνταχθεί και το *Λεξικό της Ελληνικής Γλώσσας*, που θα διαφέρει από τα επιμέρους λεξικά στον σύνθετο, πλήρη, διαχρονικό και, γι' αυτό, ιδιαίτερα αποκαλυπτικό χαρακτήρα των λημμάτων του, που θα δηλώνουν μέσα από τις λέξεις τη μακρά, πλούσια και περιπετειώδη ιστορία της ελληνικής γλώσσας από τις πρώτες γραπτές μαρτυρίες της έως σήμερα.

Γ. Μπαμπινιώτης

143. Ας σημειωθεί ότι οι λέξεις-λήμματα της Ελληνικής που καταχωρίζονται στην τελευταία έκδοση του λεξικού LSJ (*A Greek-English Lexicon*, Oxford 1940, 9^η έκδ., με συμπλήρωμα του 1996) υπολογίζονται σε 148.500, ενώ ο αριθμός των λημμάτων που υπολογίζεται ότι θα περιλαμβάνει, όταν ολοκληρωθεί, το ισπανικό *Diccionario Griego-Español* (DGE, συντάσσεται υπό την εποπτεία του Francisco R. Adrados, έχουν εκδοθεί μέχρι τώρα επτά τόμοι: *á – έξαυτος*) φθάνει τις 324.000 λέξεις.

144. Το λεξικό Liddell-Scott εκδίδεται το 1843, και το 1897, στην 8^η έκδοσή του, είχε κιόλας φτάσει σε ολοκληρωμένη μορφή (αυτή την 8^η έκδοση έχουμε μεταφρασμένη στα Ελληνικά από τους Γ. Κωνσταντινίδη και Κ. Μόσχο). Η εγκυρότερη έκδοση υπήρξε η 9η, ενώ σήμερα κυκλοφορείται η έκδοση του 1996, συμπληρωμένη και με γλωσσικό υλικό από παπύρους, στην οποία οι προσθήκες σημειώνονται με αστερίσκο.